

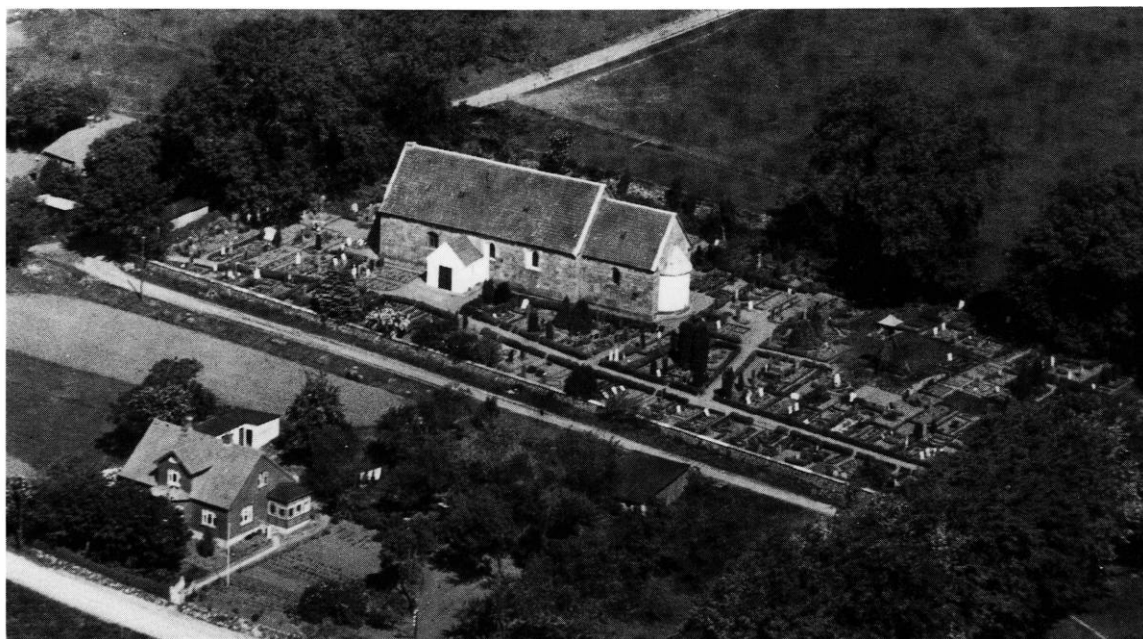

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Sylvest Jensen fot. 1947. Det kgl. Bibliotek. - *The church seen from the south-east.*

TULSTRUP KIRKE

GJERN HERRED

Landsbyen nævnes første gang 1337,¹ en sognepræst omtales 1482,² men kirken kendes i de skriftlige kilder tidligst 1524,³ da den bidrog til den såkaldte landhøjelp med 18 mark, det næsthøjeste beløb i herredet. Det er ukendt, hvem der i middelalderen ejede kirken, men med reformationen er den utvivlsomt inddraget i kronens besiddelse. Dette ejerforhold er først bevidnet 1661,⁴ men fremgår 1609, da kongen beordrede lensmanden til at drage omsorg for, at bl.a. den formuende Tulstrup kirke støttede den betrængte i Røgen med 40 daler (s. 3545). Under svensekrigene i 1600rne led Tulstrup kirke overlast (jfr. nedenfor). Senest 1719⁵ blev kirken henlagt under Skanderborg rytterdistrikt (jfr. alterkalk), og ved

auktionen 1767 over ryttergodset erhvervedes den af Christian Fugl til Oksvigsgård syd for Vejle.⁶ Det er muligt, han ikke betalte (jfr. kirken i det nærliggende Rye), og 1774⁷ nævnes Frans Bloch i Rye mølle som ejer. Som medejer figurerer 1809⁸ forvalter Siemer på Kilsgård (i sognet). 1850⁹ optræder samme gårds indehaver, C. V. Dehlholm som kirkeeejer, 1863 stedets sognepræst Johannes Møller Valeur, 1894 og senere¹⁰ »beboerne«. Kirken overgik til selveje 1.januar 1950.¹¹

Det er muligt, sognet i middelalderen var selvstændigt, for den ovennævnte sognepræst 1482 skrev sig kun til Tulstrup. I hvert fald siden 1576 har det været *anneks* til Alling, og siden 1878 til Dover (jfr. s. 3149).

Fig. 2. Kirken set fra nordvest. KdeFL fot. 1991. - *The church seen from the north-west.*

På nordsiden af Knudsø hæver det rolige bakke-land sig i en jævn skråning, hvorpå kirken er bygget. Huse og træer syd for kirkegården spærrer udsigten til og fra kirken, hvis beliggenhed ellers muliggør et flot panorama over søer og skove. Den gamle hovedvej mellem Skanderborg og Viborg over Illerup, Dover, Linå og Resenbro passerede forbi kirken.

Den langstrakte, rektangulære kirkegård er i nyere tid vist udvidet lidt mod øst, og på denne side kanter et rødstenshus med kontor o.a. et forareal med elmeallé og parkeringspladser. Hegningen udgøres mod vest og nord af ældre stendige, på de andre sider af brudstensmur, der har støbt afdækning og på indersiden er cementsvummet. Den ældste strækning i denne teknik blev opført 1909, antagelig samtidig med anlæggelse af den smalle grusvej langs kirkegårdens sydside. Her var 1896 nedrevet et hus, der lå »indbygget i diget« (jfr. fig. 40).¹²

Nordsidens udvendigt græsdækkede stengærde har på grund af bakkehældet en anelig højde på indersiden. Terrænforholdene kan være årsag til, at gærdet, siden det 1613-14 nævnes første gang, er blevet udbedret og lagt op et forbavsende stort antal gange. I den periode i

1600'erne, der dækkes af en bevaret regnskabsbog,¹³ konstaterer man i årene omkring 1620 en aktivitet, der samlet må have betydet en næsten fuldstændig istandsættelse. Arbejdet fortsatte i de følgende årtier, og man bemærker yderligere, at der jævnlige tilførtes flere læs marksten. 1719¹⁴ hedder det, at muren, særlig på sydsiden, var så dårlig, at fæ og bæster går om og handler ilde med gravene. Provstesynet 1857¹⁰ foreskrev en generel omsætning med en passende strækning hvert år.

Kirkegården har fire nyere og nye indgange: En låge i sydvestre hjørne, en tofløjet adgang i syd ud for våbenhuset samt et par åbninger i østmuren, ved parkeringspladsen; alle har fløje af fladjern. Ældste omtale af adgangsforholdene er fra 1617 og årene derefter, da port og låge blev fornyet. I resten af århundredet nævnes adskillige reparationer, bl.a. efter »fjendens« besøg. I forbindelse med et større arbejde i slutningen af 1630'erne synes det at fremgå, at port og låge sad i et teglhængt *†porthus* af udmuret bindingsværk. Ved en fornyelse en snes år senere blev indgangen vistnok forenklet kendeligt.¹³ Efter rytterdistriktets overtagelse af bygningen (s. 3677) skrev synet 1722,¹⁴ at port og låge, der i hvert

Fig. 3. Kirken set fra nord, i baggrunden Knudsø. KdeFL fot. 1991. - *The church seen from the north.*

fald 1862¹² sad i kirkegårdens østside, »mestendels ligger på jorden«. En låge i vest nævnes tidligst 1843,¹⁰ men synes at have eksisteret tidligere. I 1600'erne lå der *†riste* i indgangene, hvilket afstedkom anskaffelser og reparationer 1621-45.¹³

Bygninger på og ved kirkegården. Den tømrede, åbne, blyhængte *klokkestabel*, placeret på et firkantet, stensat podium øst for kirken, er måske et resultat af synets ønske 1908¹⁰ om fornyelse af forgængerens. Et *†»klokketværk«*, der øjensynlig har været aftræ, nævnes tidligst 1615 i anledning af en mindre istandsættelse; et nyt »klokkehus« blev sat op 1652-53 (jfr. klokke), og i tidens løb er der foretaget adskillige reparationer.¹³ Oftest har det drejet sig om udbedring af »dækket« eller taget, hvor man i 1850'erne¹⁰ forsøgte sig med sejldug og asfalt.¹⁵

Det ret store, teglhængte rødstenshus uden for kirkegårdens nordøstre hjørne er opført 1988 efter tegning af Bent Meyer og rummer kapel, redskaber, toiletter m.v. Forgængerens, der var af samme materiale og udvidet 1970 (Vinther og Roldsgaard, Brædstrup) var karakteristisk ved skrå stråbepiller. En *†bygning* med kulrum og nødtørftshus rejstes på synets forlangende 1915.

Beplantning. I det nordre dige er der store asketræer, og unge ege er plantet langs vestsiden. Det sydvestre hjørne præges af en stor eg, mens den omtalte elmeallé er sat 1912.¹² 1671-72¹³ skulle et par bøgetræer »på nordsiden« have støtte. Den nyere tids reguleringsbestræbelser tog sin begyndelse i 1850'erne med anlæggelse af gange, og samtidig havde det ovennævnte provstesyn noteret sig »nogle temmelig høje gravhøje, men da de forresten ikke er anstødelige, må man rette sig efter beboernes afgjorte smag«.

Areal for fællesgrave og urner anlagt 1985 ved L. Foldager Andersen, Ry.

BYGNING

Kirken består af apsis, kor og skib, som må være opført omkring år 1200. Hertil er i slutningen af middelalderen føjet en vestforlængelse, der i den tidligste fase måske har været tænkt som begyndelsen på et tårn, men intet tyder på, at et eventuelt projekt har været virkeliggjort. Foran skibets sydportal står et relativt lille våbenhus, der i midten af 1850'erne afløste et ældre afbindingsværk. Orienteringen¹⁶ har nogen afvigelse mod syd.

Fig. 4. Nordportal (s. 3684). KdeFL fot. 1991. - *The north portal.*

Fig. 5. Sydportal (s. 3684). NE fot. 1991. - *The south portal.*

Hvad proportioneringen af den oprindelige bygning angår, kan man iagttage, at apsidens udvendige diameter svarer til korets indvendige bredde, mens korbygningen i det ydre har næsten samme længde som bredde. Korets langsider flugter med langvæggene i skibet; indvendig har dette som så mange andre kirker i herredet tilsyneladende været disponeret i forholdet 1 til $\sqrt{3}$.

På en sokkel, hvis skråkant flere steder har en utvetydig hulning, er apsidens murværk ifølge

Uldalls notater af frådsten og rå kamp. Kor og skib er derimod af veltildannede kvadre, hvor enkelte sokkelsten når den betydelige længde af 190 cm. Kun delvis er skiftegangen gennemgående mellem de to bygningsafsnit, så man kan forestille sig, at opførelsen er foregået i tre etaper. Forskellen mellem materialerne i apsis og den øvrige kirke udtrykker vel blot, at byggeledelsen undervejs ændrede sine dispositioner.¹⁷

Bagmurene er af marksten med kvadersatte hjørner i åbningerne. Korets taggavl, der ud-

Fig. 6. Sydportalens karmsten (s. 3684). NE fot. 1991. - *The western casing stones of the south door.*

Fig. 7. Nordportalens tympanon (s. 3686). Poul Pedersen fot. 1976. - *Tympanum of the north portal.*

Fig. 8. Sydportalens tympanon (s. 3685). Poul Nørlund fot. 1925. - *Tympanum of the south portal.*

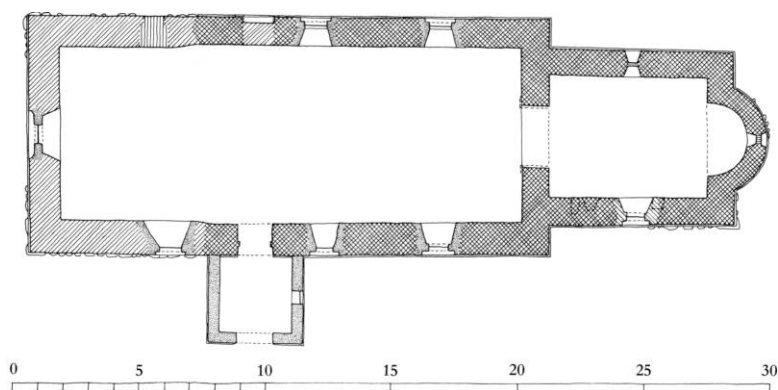

Fig. 9. Grundplan 1:300. Tegnet 1991 af KdeFL på grundlag af Bent Meyer 1972. - *Ground-plan.*

vendig er afkvadre helt op i toppen, er på inder-siden, hvor murtykkelsen aftager kendeligt opad, sat af rå kamp, der er lagt i regelmæssige horisonter.

Begge de oprindelige *portaler* (fig. 4 og 5) er placeret i rummets vestligste del og er bevaret, søndre i brug, nordre tilmuret. Syddøren er bredere end norddøren, idet den mellem karmstene måler 134 cm mod 127; også højden er større i syd, fra sokkeloverkant til tympanons underside 228 cm mod 216. Kun i nordsiden er den gennemløbende sokkel bevaret. Om anlagsfremspringets halvsøjlesmykkede forside fremhæver syddøren over for den anden indgang, lader sig ikke afgøre på grund af dennes tilmuring, men udformningen af nordportalens vestre vederlagssten tyder på, at anslaget her er enklere. Begge dørhuller er rektangulære indvendig og måler (højder over nuværende gulv) 277 x 136 (syd) og 288 x 117 cm (nord).

Konstruktivt er portalerne ens, opbygget med store karmsten, der dog ingen steder er lange nok til at indtage hele stykket fra sokkel til vederlag. Begge åbninger overdækkes med et rundbuet stik, der hviler på profilerede kragbånd (s. 3266, fig. 7 B og C). Syddørens ovennævnte halvsøjler (diameter 12 cm), hvis placering med Mackeprangs formulering¹⁸ er helt uden for lov og ret, har såkaldte attiske baser og terningkapitæler, der inklusiv bundvulsten er 19 cm høje.

Bemærkelsesværdige er de *relieffer*, hvormed karmstenenes frontsider og de to tympana er smykket. Sydportalens vestre *karmsten* (fig. 6), der er udført af året, blå-rød granit, måler på forsiden 150 x 61 cm. Her fremstilles inden for en ramme, der foroven knækker i gavlform, en gejstlig person, hvis kjortel under bæltet vider sig ud og tegnes med folder, dels vinkelformede, dels langsgående. Han bærer en høj hue

Fig. 10. Korbuens kragbånd (s. 3687), nordre til venstre. NE fot. 1991. - *The imposts of the chancel arch.*

Fig. 11. Kirken set fra sydøst. KdeFL fot. 1989. - *The church seen from the south-east.*

på sit runde hoved og holder en bispe- eller abbedstav i sin højre hånd; i den venstre en genstand, der måske er en skralde. Han står over en liggende løve, hvis tvedelte hale over bagkroppen afsluttes med en flot palmet. Over dyrets hoved er der et stort palme(?)blad.¹⁹

Syddørens østre *karmsten* er smallere (152 x 40 cm, blågrå, fig. 6) og rummer inden for rammen to velhuggede løver, en stor stående og en mindre liggende.²⁰ Adskillige enkeltheder er hugget i relief i virkningsfuld stilisering. Dette gælder navnlig det større dyrs elegante tunge, manke og tvedelte haledusk, hvis ene halvdel er en stor palmettegnings med oprullede blade, beslægtet med den tredelte, ortodokse manke. Den mindre løves hale, der ligeledes føres mellem bagbenene og op foran kroppen, afsluttes med en stor bladdusk, som dyret slikker, idet det vender hovedet bagud.

Syddørens *tympanon* (76 x 142 cm, rødgrå med sorte korn, fig. 8) bærer inden for rammen, hvis krumme del accentueres med en vulst, der umiddelbart opfattes som fortsættelse af anslags-

gets halvsøjler, en fremstilling af den *Korsfæstede* flankeret af to tilbedende engle.²¹ Kristus, hvis lændeklæde har indristede folder, står på feltets bundramme med samlede ben foran korset, der blot er angivet ved indristning. Konturen går i ét med den rundede korsfod, mens de vandrette arme afsluttes med en skrå udvidelse opad. Med en svag indristning tegnes detaljer i Kristi overkrop, ansigt og korsglorie. De to engle, med store fladeudfyldende vinger, svæver i en krum bevægelse op i hver sin vinkel under Kristi arme. De er stort set ens, dog er der vinkelfolder indristet i den enes kjortel. I tilbedelsesgestus løfter begge den ene hånd op mod Kristus og fører den anden hen imod den hævede arms albue. Dog berører den østre engels fremstrakte hånd Kristi krop, mens den anden tilsyneladende holder en genstand.

Norddørens østre *karmsten* (170 (heraf relieffet 140) x 52 cm, gråblå, fig. 4) er smykket med *Mikael som dragedræber*.²² Ærkeenglen med en lav hue (mitra?) på hovedet er i færd med roligt, beskyttet bag sit skjold, at stikke sit spyd i udyrets

Fig. 12. Vestforlængelsens norddør (s. 3688). NE fot. 1991. - Walled up door in the western part of the church.

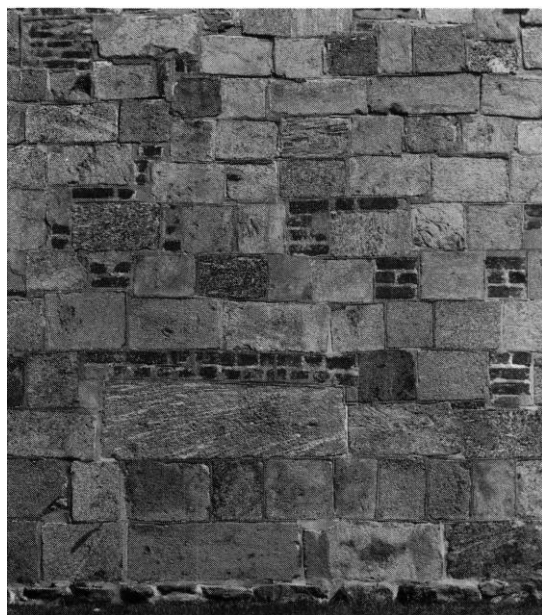

Fig. 13. Udsnit af vestforlængelsens sydside (s. 3687) med gravsten nr. 1. KdeFL fot. 1991. - Section of the south facade of the church, including tombstone no. 1.

gab. Hovedparten af billedets detaljer er udført i relief. Mikæls dragt svarer ret nøje til de øvrige portalfigurers; hans vinge tegnes som bundter af vulster. Han står på dragens kringlesnoede hale, mens dyret kaster sig i døds kamp. Man ser dets rasende hoved, der er fanget af spyddet, hvor tungen som et brøl stikker ud af flaben. Skællene på dets pansrede krop er omhyggeligt angivet, og det samme gælder vingetegningens enkeltheder.

Norddørens vestre *karmsten* (132 x 52 cm, rødbrun, fig. 4) er inden for rammen udfyldt med en akantusranke, der af Mackeprang²³ ramrende karakteriseres som sjælden smukt udviklet.

Norddørens *tympanon* (61 x 129 cm, grålig rødbrun, fig. 7) er inden for en smal og delvis ødelagt ramme smykket med *Tilbedelsen af Maria*.²⁴ Hun sidder på en tronstol med Jesusbarnet på skødet, mens en engel går frem mod hende svingende et røgelsekar i sin hævede, højre hånd. Den venstre føres frem foran kroppen på en måde, der svarer til englene på søndre tympanon. Englens vinge står bagud som en flagrende kappe og udfylder her det meste af feltets bundflade. Alle tre personer er udtalt langstrakte og iklædt kjortler med langsgående folder, englens har tillige en bane med vinkelfolder. Alle tre bærer hue (glorie?), ligesom det er tilfældet med karmstenspersonerne. Maria strækker sine hænder frem mod røgelsekarret med en genstand i sin højre hånd. Umiddelbart ovenover svæver der en fugle- eller fiskelignende form. Op ad tronstolens ryg vandrer en fugl med en plante ud af næbet. Et lignende, palmetagtigt blad skyder nedad i fortsættelse af Jesu fødder, og i relieffets vestre hjørne fremspirer en tredje vegetabilsk vækst.

I små og store træk er de to portalers relieffer så beslægtede og samtidig så egenartede, at der ikke kan være tvivl om, at de er hugget af samme mester. Måske har han også fremstillet døbefonten (s. 3699). Af byggeledelsen har han fået besked om de scener og personer, man ønskede udført. Skønt de to tympanonmotiver er temmelig udbredte,²⁵ taler sandsynligheden for, at optrin og figurer refererer til fremtrædende

og for Tulstrup kirke relevante dage i det liturgiske år.²⁶

Ingen oprindelige *vinduer* er bevaret i brug, men i kor og apsis sidder to, tilmurede; faktisk er der tre, idet der i korets sydmur er et lavtsiddende, ligeledes tilmuret. De to førstnævnte står både ude og inde som nicher. Det i nordsiden, der indvendig overdækkes med halvrund overligger, måler i vægplanet 130 x 65 cm, udvendig, hvor overliggeren (52 x 87 cm) er rektangulær, 135 x 67 cm. Apsisvinduet er indvendig 84 x 58 cm, udvendig 84 x 68. Det nævnte, lavtsiddende, såkaldt *spedelsvindu* har gjort det muligt for folk at følge messen fra kirkegården. Det er nu lukket i den ydre smig og måler i facaden (fig. 14) 85 x 68 cm. Her er overliggeren rektangulær (50 x 106 cm), mens den indvendige er halvrund. Den indre vinduesåbning, hvis bund ligger 109 cm over det nuværende gulv (fig. 15), måler i vægplanet 91 x 66 cm.

I skibet er ingen af de oprindelige vinduer i behold. To sæt overliggere, hver bestående af en rektangulær (ca. 48 x 100 cm) og en halvrund (ca. 48 x 95 cm) befinder sig på kirkegården og hidrører formentlig fra bygningens nordside (jfr. nedenfor). Åbningernes bredde er 59-64 cm.

I det *indre* står den rundbuede koråbning, hvis bredde på det nærmeste udgør en trediedel af triumfvæggens længde. Buens stik hviler på profilerede *kragbånd* (s. 3266, fig. 7A), der på langsiderne er fortrinligt udfyldt med ranke-slyng i relief (fig. 10).

I korets sydvæg er der to *nicher*. Den østre er en af de almindelige, firkantede vægnicher (30 x 42 cm), der sidder 63 cm over nuværende gulv og på en eller anden måde har fungeret i forbindelse med kortjenesten. Den anden (22 x 30 cm, fig. 15) synes at knytte sig til det ovennævnte, lavtsiddende vindue og have muliggjort en form for direkte forbindelse mellem koret og omverdenen. Den er tilmuret 60 cm inde i murlivet, men spor af åbningen ses nu ikke på facaden.

Apsishvælvet, der indvendig dækkes af puds og kalk, er utilgængeligt på oversiden.

Tilføjelser og ændringer. I slutningen af middelalderen er skibet suppleret med en *vestforlæn-*

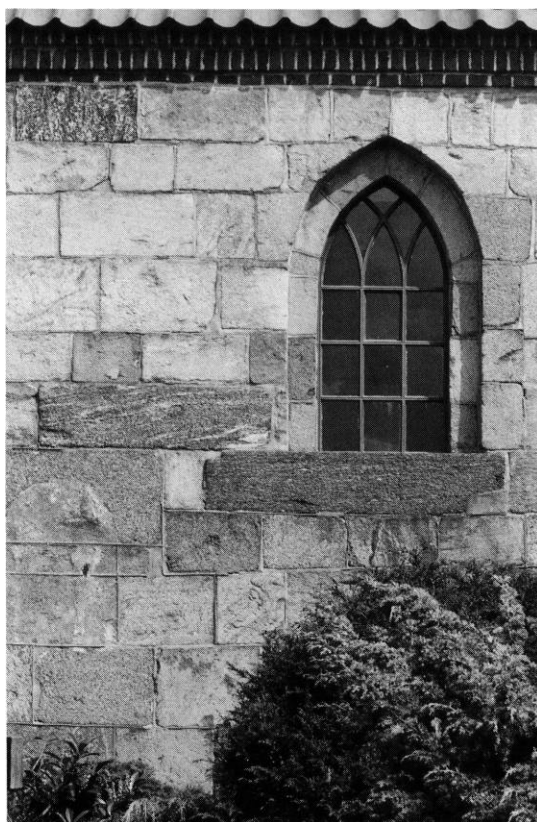

Fig. 14. Udsnit af korets sydfacade med »spedelsvindu« til venstre (s. 3687) og senmiddelalderligt vindue (s. 3689) til højre. KdeFL 1991. - *Section of the south facade of the chancel with "lepers' window" on the left, and late medieval window on the right.*

gelse, der øgede dets gulvareal med godt halvdelen. Murene i det nye afsnit er lidt kraftigere end i det ældre, og det er muligt, bygmesteren hermed mente at have tilvejebragt grundlag for et tårn. Ingen omstændigheder tyder dog konkret på, at et tårn var planlagt, endsige påbegyndt. Den indgang, der registreres i vestforlængelsens nordside, kan have været anbragt af andre grunde.

På en syld af marksten, der giver sig til kende på alle tre sider, er vestforlængelsen opført af overvejende genanvendte granitkvadre, der fortrinsvis må stamme fra skibets på samme tid nedrevne gavl. Således er soklen herfra flyttet ud, og i murværket indgår desuden kvadre, der er skråt tildannet afhensyn til tagets hældning. I facaderne er der partier af munkesten (fig. 13),

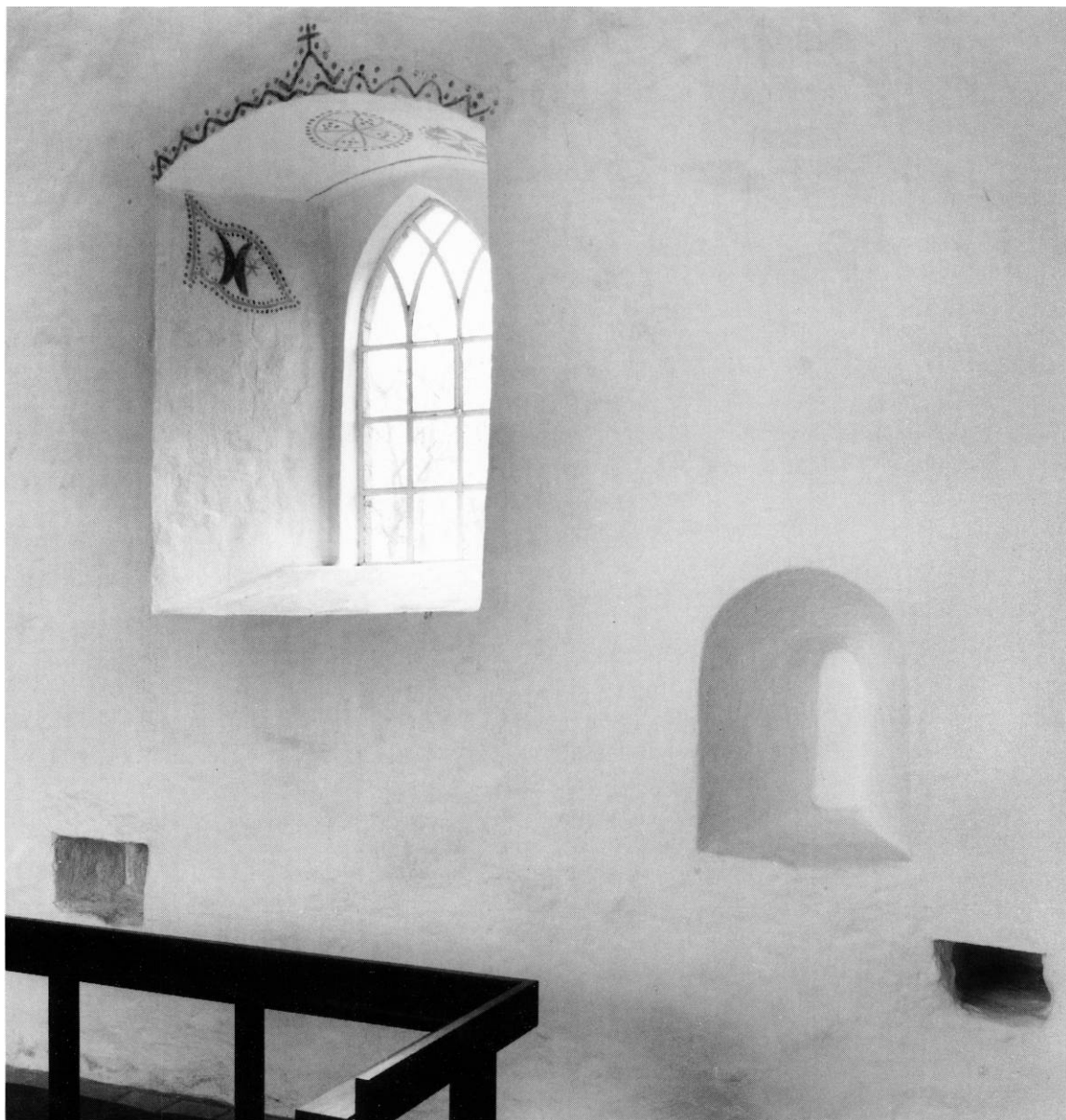

Fig. 15. Udsnit af korets sydvæg med vægniche (s. 3687), senmiddelalderligt vindue (s. 3689), spedelsvindue (s. 3687) og tilknyttet (?) åbning (s. 3689). NE fot. 1991. - *Details in the south wall of the chancel*

hvilket materiale, over et bundafsnit af rå kamp, også er benyttet til bagmurene. På loftet ses murstenene at være lagt i munkeforbandt med ridsele lejefuger. Formentlig blev i hvert fald vestgavlen kronet med de »tindinger« (kamtakker), der eksisterede i første halvdel af 1600rne.¹³

Som berørt er der i vestforlængelsens nordside et fladbuet, nu tilmuret dørhul, 80 cm bredt

i facaden, hvor det overdækkes med et halvtensstik foruden binderskifte (fig. 12). Den 176 cm høje åbning er 119 cm bred indvendig, hvorfor tilmuringen må skjule et anslag. Muligvis er skibets oprindelige norddør blændet i forbindelse med etableringen af denne indgang.

Fra starten har forlængelsen være belyst i alle tilfælde fra vest med et relativt stort vindue, hvis

indvendige sidesmige og den overdækkende flade bue næppe er ændret.

Korets sydvindue er i den indre, fladbuede og smigede lysning dekoreret med kalkmaleri (fig. 15 og 39, jfr. s. 3692) og kan antages tilvejebragt i sin nuværende form ved kirkens senmiddelalderlige ombygning. Tilstedeværelsen af Niels Clausens våben henfører arbejdet til perioden 1490-1520. I facaden er den falsede, spidsbuede åbning (fig. 14) på usædvanlig måde frembragt med tilhuggede kvadre, der er søgt tilpasset murens skiftegang.

Det lille *våbenhus* foran skibets sydportal er bygget i årene efter synets 1854¹⁰ fremsatte krav om et nyt til afløsning af det gamle, der var til »vanzir«. Døren i den prunkløse, grundmurede og teglhængte bygning blev udvidet 1892, og ti år senere omdannedes det firkantede vindue i østmuren til den nuværende rundbueform. Efter flere års drøftelser blev loftet ændret 1898 af hensyn til portalens tympanon.¹²

Efter omstændighederne at dømme var forgængerens afbindingsværk, og sådan har det formentlig været tilfældet, siden våbenhuset 1613 omtales første gang i anledning af en reparation af tegltaget. 11670erne måtte murer Rasmus Jørgensen »ganske af ny overtække« bygningen, hvorfra tagsten nogle år før var anvendt til udbedring af skader på skibet.¹³ De ovenfor nævnte fæ og bæster, der 1719 handlede ilde med gravene, »forurenede i våbenhuset, der står åbent af mangel på lås«. Frem til opførelsen af det nuværende foreligger adskillige omtaler af synsudsættelser og reparationer.

Vedligeholdelsen efter reformationen er for en periode på knap 100 år belyst i usædvanlig grad ved hjælp af den allerede nævnte regnskabsbog 1604-92.¹³ Kirkeværgernes heri anførte udgiftsposter gør det muligt ret nøje at følge de årlige arbejder, der må karakteriseres som ordinær vedligeholdelse. Mest bemærkelsesværdigt forekommer det, at der forbavsende ofte er fore-

Fig. 16. Indre, set mod øst. Ældre fot. i NM. - *Interior to the east.*

Fig. 17. Indre, set mod øst. NE fot. 1991. - *Interior to the east.*

taget fornyelser af loftsbjælker. Endda fremgår det, at bjælkerne midt i skibet blev udskiftet flere gange med få års mellemrum. Om et af disse arbejder vidner det sammeskrevne I og S samt årstallet 1693, der er indskåret på undersiden af bjælken²⁷ over syddøren. I forbindelse med andre aktiviteter 1671-72 udbedrede en murer vestgavlen, som han sluttelig malede med brunrødt.²⁸ Istandsættelser af tagværker og lofter har været hyppige også op i 1700'erne. Ligesom i Alling (s. 3660) blev amtmanden 1755 anmodet om at sende håndværkere. 1815²⁹ anføres en hovedreparation, og muligvis er det ved denne lejlighed, at de murede gesimser (og skibets østre taggavl) blev udført i små, røde sten. I 1860'erne¹² blev lofterne gipset, hvilket de forblev (jfr. fig. 16) indtil den almindelige restaure-

ring, der med Bent Meyer som arkitekt strakte sig over årene 1972-77. Alfred Theilgaard, Hammel, forestod en istandsættelse ved midten af 1950'erne.

Gulvene synes, siden den første omtale 1646-47,¹³ at have været af mursten, der undertiden blev lagt om og »forbedret« med supplerende sten. 1717-18³⁰ blev en ligsten »forhøjet«, og gulvet »jævnet« overalt. Beskrivelsen 1862 i synsprotokollen omtaler »kvarte mursten (sten på kant?) i koret og brændte mursten i øvrigt. Omkring 1880¹⁰ lagdes ottekantede fliser, der ved århundredskiftet flyttedes ind under bænke-til fordel for støbte, såkaldte Silkeborgfliser i kor (uden for altersranken) og gange (jfr. fig. 16). Denne belægning afløstes ved restaureringen 1972-77 af de nuværende gule, kvadrati-

Fig. 18. Indre, set mod vest. NE fot. 1991. - *Interior to the west.*

ske teglfliser, mens der lagdes brædder i stolestaderne.

Vinduer. Ovenfor er omtalt den bemærkelsesværdige udvidelse af korets søndre vindue, der må have fundet sted omkring år 1500. I de skriftlige kilder nævnes vinduer første gang 1633-34, da en glarmester fra Silkeborg reparerer dem, der var slået i stykker i »fjendens tid«. 1637-38 købtes hos en glarmester i Rye to vinduer, som blev indsat i kirkens vestre ende, og året efter blev alle vinduer »omsømmet«. 1646-47 var det atter »fjenden«, der afstedkom reparation af vestvinduet. 1687-88 købtes to nye vinduer.¹³

Ved midten af forrige århundrede udvidedes vinduerne i skibets sydside, og 1870 blev nordsidens to oprindelige udskiftet med de nuværende

(jfr. ovenfor, overliggere). Synets ønske 1882¹² om udvidelse af korets sydvindue ser ud til at have resulteret i reduktion af den indvendige fals.

Tagværkerne er affyr med to lag hanebånd; der indgår enkelte stykker genanvendt egetømmer. Samstemmende med denne tilstand, hvor så få ældre dele er i behold, læser man alene i den nævnte regnskabsbog 1604-92 om særdeles hyppige reparationer og udskiftning af spær og/eller bjælker, gerne nogle få stykker ad gangen.¹³ *Tagmaterialerne* nævnes tidligst 1611 og herefter i perioden frem til 1692 omtrent hvert andet år i anledning af istandsættelser. På denne tid lå der bly på apsis og kor og på skibets sydside, mens nordsiden, og som nævnt våbenhuset, var teglhængt. Dog var den vestre del af skibets nord-

side, muligvis svarende til forlængelsen, blytækket. 1675-76 brugte man et par baner af nordsidens bly til udbedringer på sydsiden.¹³ Også i første halvdel af 1700'erne omtales gentagne gange store og små reparationer aftagene, der fortsat udgjordes dels af tegl, dels af bly.³¹ Den nuværende tilstand med bly på apsis, i øvrigt tegl, fremgår første gang af synsprotokolens beskrivelse 1862.

Opvarmning med *†kakkellovn* indførtes 1887.¹² Et varmluftsanlæg med fyr i kapelbygningen afløste 1971 en *†kalorifer*, hvorefter fyret 1988 udskiftedes med elektrisk aggregat.

Kirken står i dag efter restaureringen 1972-77, i blank mur indbefattende gesimserne på kor og skib, der er i røde sten ligesom partierne omkring nogle af skibets vinduer. Apsis, våbenhus og øvrige vinduesomgivelser er hvidtet. Indvendig er gulvene af gule, kvadratiske tegl og fyrrebrædder i stolene. I våbenhuset ligger gule og røde mursten i sildebensmønster. Loftet er sortblåt med synlige, røde bjælker; våbenhusets teltformede loft er mørkegråt med røde lister ved fod og top.

Fig. 19. *†Kalkmalet*, romansk rytterfigur fra triumfvæggens lavfrise, jfr. fig. 20 (s. 3694). Eigil Rothe fot. 1904. - *†Horseman from the frieze*, cf. fig. 20.

KALKMALERIER

I forbindelse med kirkens hovedstandsættelse 1975-76 afdækkedes og istandsattes sengotiske kalkmalerier på de indvendige sider af korets sydvindue. Derimod er de usædvanlige, romanske *†kalkmalerier* på triumfvæggens søndre del, der blev fundet 1904¹² og atter iagttaget 1975, begge gange overhvidtet på grund af deres dårlige bevaringstilstand. Ved konservator Eigil Rothes undersøgelser 1904-06 af korets og skibets vægge³² blev der ikke fundet yderligere kalkmalerier.

Dekorationen (fig. 39), fra *begyndelsen af 1500'erne*, i korets sydvindue (jfr. s. 15), slutter sig til stiftets sædvanlige, enkle udmalinger, udført med rødbrun og gråsort farve og med anvendelse af mange prikker. Langs vinduesnichens fladbuede overkant er dekoreret med en frihåndstegnet bølgelinie, der over toppen prydes af et lille kors på en større vinkelfod, alt ledsaget af prikker. I vinduets østre smig ses et ret ubehjælpeligt, rødttegnat *våbenskjold*, med rudimentært lansehul, for Århusbiskoppen Niels Clausen (1480-1520). Hans mærke, de rygvendte halvmåner, er sortmalede mellem røde stjerner, skjoldlinien ledsages af røde prikker. På nichens overside, underside og på vestre smig er malet henholdsvis to og et indvielseskors, alle forskellige og prydet med og ledsaget af prikker.

Det bemærkelsesværdige *†kalkmaleri* (fig. 20), fra o. 1200, over korbuen og på triumfvæggens søndre del, kendes i hovedsagen fra Eigil Rothes undersøgelser 1904-06.³³ Udmalingen omfattede en tilsyneladende ufærdig, skitseagtig fremstilling af *Majestas domini*, i mandorla, ledsaget af en figurfrise med fem siddende apostle, afgrænset af perspektiviske mæanderborter, den nedre rummende to felter med rytterscener.

Majestasskikkelsen over korbuens toppunkt synes kun at have været et løsttegnat billede af den siddende Kristus³⁴ med næsten vandret udstrakte arme og åbne håndflader, måske et udkast til en fremstilling af Lovoverdragelsen (*traditio legis*).

Fig. 20. Romansk kalkmaleri af fem apostle mellem friser, foroven med mønder, forneden med ryttere, på triumfvæggens søndre del. Akvarel af Eigil Rothe 1906, i NM (s. 3692). LL fot. 1987. - *Romanesque mural painting of five apostles between two friezes, the upper one with meanders and the lower one with horsemen. On the south part of the east wall of the nave. Watercolour 1906 by the conservator Eigil Rothe.*

I den ca. 140 cm høje figurfrise på væggen søndre del sås, på en baggrund af retkantede felter, fem siddende, glorierede apostle, de fire med (lukkede) bøger. Den forreste, der ved sit store skæg var karakteriseret som Paulus, var set i trekvartprofil vendt mod Kristus og holdende en bog med begge hænder. De fire øvrige apostle var for underkroppens vedkommende fremstillet frontalt, men med varierende benstilling og nøgne fødder. Alle havde de overkrop-

pen vendt mod Kristus, de tre ivrigt gestikulerende med en eller begge oprakte hænder, den midterste blot holdende om sin bog. Ingen ansigtstræk var bevaret og kun enkelte dragtfolder angivet.

Kronfrisens perspektiviske mønder var i sin konstruktionstegning nært beslægtet med korbufrisen i Råsted kirke (Randers amt). Af den lidt højere, nedre frise kunne kun tre stregkonstruerede felter afdækkes, den midterste formet

som en perspektivisk æske med foranstillet flet-tet, såkaldt prismestavskors, som findes tilsvarende på Sjælland³⁵ og i Jylland i Hvorslev (Viborg amt). De to flankerende felter har over den stregtegnede rammekonstruktion fremstilling af to modstillede ryttere (fig. 19 og 21), iført ringbrynje og konisk hjelm med nakke- og næseskærm. Den nordre rytter, hvis stramt holdte hest bærer fornemt, tunget skaberak, holder det spidse skjold foran sig sammen med sin flagrende vimpel, den anden sprænger fremad med løftet skjold og hævet lanse; en sværdskede ses ved hans side.

Teknik, farver og stil. Eigil Rothes grundige undersøgelser af hele væggen viste, at den overalt var »berappet, afkostet og hvidtet tykt« som grundlag for dekorationen. Herefter havde mesteren med rødbrun streg skitseret en part af motivet, der kun delvis blev farvelagt. Rammerne omkring apostlene og rytterne var grønne, baggrunden blå, apostlenes klæder okkerfarvede i to nuancer, gul og brændt okker. I friserne vekslede grønt med okker og mønje, desuden forekom sort og gråt. Da vægbehandlingen over korbuen og på triumfvæggens nordre del ganske svarede til sydsidens, måtte Rothe slutte, at fremstillingen aldrig var færdiggjort.

Dekorationen viser som ovenfor anført beslægtede træk med motiver i de nærliggende kirker Råsted³⁶ og Hvorslev. De rutineret karakteriserede rytterfigurer er et motiv, der i mange variationer genfindes i jyske kirker, og som har fundet mange forskellige forklaringer.³⁷ Selve fremstillingens placering på triumfvæggen er bemærkelsesværdig, da Majestasmotivet almindeligvis kun er malet her i kirker uden absis.³⁸

INVENTAR

Oversigt. Det prunkløse kirkerum, man oprindeligt havde tiltænkt en kalkmalet udsmykning, som imidlertid aldrig blev færdiggjort, har nu som blikfang en guld- og sølvlysende prædikestol fra tiden kort efter reformationen. Fra kirkens opførelsestid er antagelig den velhuggede døbefont, måske af samme mester som har udført portalernes figurudsmykning. En jernbunden egetræskiste fra 1500'erne har formodentlig

tjent til opbevaring af kirkens dokumenter og kostbarheder. Fra 1500'ernes slutning stammer ikke alene altertavlen, men også en del af stoleværket, hvor der tilmed er bevarede bænkesæder. I 1607 har man fundet midler til anskaffelse af messinglysestager i stedet for de tidligere af træ, og 1615 har den på egnen kendte Jesper maler forsynet prædikestolen med en lydhimmel. 1652 er klokken støbt i Tulstrup af en Odense-mester, Laurids Jensen. I den periode, kongen var kirkeejer, erhvervedes en alterkalk 1732 og en fälterskranke o. 1740. Ved en hovedrestauration 1975 er den forhen adsplittede altertavle blevet rekonstrueret, og inventaret har faet nye farver.

Alterbordet, fra 1975f., er et glat, brunmalet træpanel stafferet med konturlinier i rødbrunt og gult. Det oprindelige fältalterbord, sat af »huggen granit«,³⁹ er antagelig fjernet 1894.⁴⁰ 1663-64 noteres,⁴⁰ at alteret blev renoveret med kalk og sten, samtidig med at gulvet repareredes efter »fjendernes« hærgen (jfr. s. 3691). 1827 var »brystværnet«, dvs. alterbordspanelet, løst.¹⁰ 1862¹² oplyses bordets mål: 2 al. 11 tom. langt, 1 al. 19½ tom. højt og 1 al. 10 tom. bredt (ca. 160 x 125 x 95 cm).

1894¹² udførtes et nyt fältalterbord i forbindelse med opstillingen af en legemsstor Kristusfigur, der trådte i stedet for renæssancealtertavlen. Bordet var af eg og i hovedsagen svarende til Hammels (s. 3457), blot med drejede cirkelornamenter i de to yderfag.

Alterklæde, 1991, vævet af Inge-Lise og Flemming Bau i de samme farver som messehaglen. fältAlterklæder. 1631/32⁴⁰ »flikkedes« på alterklædet. 1719 bestod det af rødt klæde,⁵ formodentlig det samme, der 1739/40 blev beskrevet som et rødt, groft klædes alterklæde, der kasseredes 1744.⁷⁷ - 1847 ønskedes et nyt anskaffet, også det var 1862 afklæde, der 1876 skulle forlænges og forsynes med et kors af ægte sølvbrokade.¹⁰ Efter opsætningen 1894 af det nye alterbord nøjedes man med en hvid alterdug.

Altertavlen (fig. 24), fra 1590'erne, af eg, med samtidigt Korsfæstelsesmaleri, er et enkelt renæssancearbejde, der efter sin opbygning tilhører en gruppe, hvis nærmeste paralleller findes i Dover (s. 3158) og Veng (s. 3233).⁴¹ Tavlens fodstykke har profillisteindrammede felter både i selve fodfeltet og på fremspringene, der danner

Fig. 21. Udsnit af den kalkmalede, romanske $\dagger$ lavfrise med ryttere, på triumfvæggens søndre del, jfr. fig. 20. (s. 3695). Farvelagt kalke ved Eigil Rothe 1905. - *Detail of the Romanesque mural painting depicting a $\dagger$ frieze with horsemen on the south part of the east wall of the nave. Coloured tracing by the restorator Eigil Rothe 1905.*

sokkel for storstykkets toskanske søjler. Bagved disse er brede rammestykker, hvert med tre felter, flankerende det forsænkede, kvadratiske midtfelt, i profilramme med kraftige karnistandsnit. Storvingerne er flade og svejftet udsavede, med stor »mave«, udskårne dyretæer forneden og påsat, fladt udskåret, 15 cm høj fantasimaske⁴² (fig. 23) foroven. Frisepartiet, med metoper og triglyffer, er fornyet og forenklet 1975 i forhold til det oprindelige. Over kronge-

simsens forkrøpninger flankerer glatte småsøjler attikaens tre rektangulære, profilindrammede felter. Trekantgavlen herover ledsages af udskåret dobbeltvolut med spiralender, de øvre stødende til konsol med drejet topkugle; tilsvarende kroner attikafrisens fremspring.

1975f. blev tavlen rekonstrueret og istandsat efter en tid et have været adskilt i forskellige dele, hvoraf midtfeltet med maleriet havde været ophængt på skibets sydvæg. Maleriet af *Gol-*

Fig. 22. Alterkalk, udført 1732 af Århusguldsmeden Palle Pedersen Schandorph (s. 3697). NE fot. 1991. - *Chalice, made in 1732 by P. Pedersen Schandorph, Århus.*

gatha, malet på træ, 70 x 76,5 cm, er det oprindelige, men senere kraftigt overmalet, især baggrunden. Fremstillingen går tilbage til to træsnit af Albrecht Dürer.⁴³ Den blege Kristusskikkelse, med hvidt lændeklæde og flettet tornekrone, ophængt på et lysbrunt korstræ, er så nært beslægtet med altertavlemalerierne i Melsing (s. 3136) og Adslev (s. 3114), at der måske kan være tale om samme mester. Den lysklædte Maria, med gråligt hovedklæde og slag, holder hænderne krydsslået foran skødet, mens Johannes i grøn kjortel og rød kappe, med sammenlagte hænder foran brystet træder frem mod korset. Jordsmonnet er grønt, ved siden et lille træ, i baggrunden en lys, blåhvid himmel under tunge, blågrå hvirvelskyer. I attikaens tre felter er malet børneenglehoveder,⁴⁴ men kun det søndre er tildels oprindeligt, de to andre er nymalet 1975. I topfeltet er samtidig malet en hvid due foran gul himmel og grå skyer. Tavlen er nystaferet med samme farver, som de oprindelige, der er iagttaget på midtfeltets ramme.⁴⁵ På tynd

kridtgrund lå en sort farve på karm og indfatning, mens tandsnit og inderste proffilliste var rødbrune, der måske har dannet bund for forgyldning. De øvrige proffilled var opdelt med blygult, cinnober og grønt. I fodfeltet er nymalet en hvid versalindskrift på sort bund: »Venite ad me etc.«. Storvingerne har fået en moderne, stiliseret bladudsmykning, med mindelser om et løveben,⁴⁶ i gult, rødgult og sort.

Om altertavlens videre historie beretter kilderne, at både altertavlen og prædikestolen 1715 »højlig« behøvede maling, og at de 1733 stod »uden al hed«, dvs. pynt (maling).¹⁴ 1893 ønskede man at få et nyt alterbillede, men i stedet anskaffedes det følgende år,¹² i lighed med bl.a. Søby (s. 3534), en tre alen høj, bronzeret (1929 hvidmalet⁴⁷) *zinkfigur* af Thorvaldsens *Kristus* (fig. 16). Den opstilledes på et nyt egetræsalterbord (jfr. ovfr.), »omfattet« af en *†altertavle* med to søjler, bærende en frontispice.⁴⁸ Renæssancealtertavlen blev, adspaltet i alle sine dele, anbragt på loftet indtil 1915, da malerifeltet hentedes ned og istandsattes af en maler fra Rye,⁴⁹ hvorefter det ophængtes på skibets sydvæg.⁵⁰ 1940 deponeredes tavlens øvrige dele i Købstadmuseet Den gamle By indtil 1975, da den rekon-

Fig. 23. Skåret maske på altertavlens storvinge, jfr. fig. 24 (s. 3695). NE fot. 1991. - *Carved mask on the central panel of the altar-piece, cf. fig. 24.*

Fig. 24. Altertavle fra 1590erne med samtidige malerier, to af englehovederne nymalede 1975 (s. 3694). NE fot. 1991. - *Alter-piece from the 1590s with contemporary paintings. Two heads of angels were repainted in 1975.*

strueredes og istandsattes,⁵¹ hvorefter den genopstilledes i kirkens kor.

†*Altersølv*. *Alterkalk* (fig. 22) og *disk*, 1732, udført af Århusguldsmiden Palle Pedersen Schandorph. Den 21 cm høje kalk⁵² har ottetunget, bred og flad fodplade, hvorover den blomsterkalkformede fod er drevet op i otte store tunger. Cylinderformede skaftled og knop med spidsvalgt tværsnit, glat men smykket med otte graverede ruder både på over- og undersiden. Det halvkugleformede bæger, med udadbuet mun-

dingsrand, bærer kongens kronede spejlmonogram C 6 graveret mellem krydsende grene, der flankeres af årstallet »17-32«. På en affodpladens tunger ses mestermærket (Bøje II, 1982, nr. 5903). Den tilhørende disk, 12,5 cm i tv.m., glat og flad, har på fanen samme mesterstempel som kalken samt et graveret indvielseskors, en seksbladet blomst indskrevet i cirkel.

†*Alterkalk* og †*disk* af sølv med et forgyldt kors på er nævnt i inventariet for 1605.⁴⁰ 1621 købtes en †*pung* til at bære kalk og disk i, og til

Fig. 25. Alterstage af messing, anskaffet 1607 (s. 3698). NE fot. 1991. - *Altar candlestick of brass acquired in 1607.*

forvaring af både altersølv og $\dagger$ beretelsessæt anskaffedes 1630 to »klæder«, der i de følgende år hyppigt fornyedes aflærred. I 1680ernes inventarier⁴⁰ nævnes intet altersølv, men derimod en kalk og disk aftin, formodentlig et $\dagger$ beretelsessæt (se ndf.), der har været anvendt i stedet. 1727¹⁴ udtaltes, at en kalk og disk havde manglet i 22 år, og 1719 at man i stedet betjente sig af Alling kirkes sølvalterkalk. Måske er det dette »sølvbæger« herfra, der 1725 igen blev benyttet i Alling,¹⁴ hvis alterkalk var ødelagt ved præstegårdens brand 1721 (jfr. s. 3665). *Sygekalk*, fælles med Alling (s. 3665).

$\dagger$ *Beretelsessæt*. 1621 købtes en kalk og disk af tin til at betjene syge med.⁴⁰ Det forvaredes i et klæde (jfr. ovenfor) og var 1719 ubrugeligt.¹⁴

Oblatæske, o. 1862,¹² af porcelæn, den vanlige sorte med guld kors og -kanter. To tilsvarende porcelænskander, fra 1800'ernes slutning, begge med hvidt låg, den mindste fra Den kgl. Porcelænsfabrik, den største fra Bing & Grøndahl, er nu ude af brug. $\dagger$ *Alterkander* blev anskaffet

1848 og o. 1856.¹⁰ 1862 bemærkes at de to alterkander af mørkeblåt glas hver rummede otte pægle.¹² En $\dagger$ vinflaske af tin blev repareret 1606, og en $\dagger$ tinflaske 1625 forfærdiget til kirkens behov.⁴⁰ En $\dagger$ tinflaske, nævnt 1739,³⁰ rummede pot.

Alterstager (fig. 25), af messing, anskaffet 1607 for 7 dl., »eftersom der tilforn var to $\dagger$ trælysestager«.⁴⁰ De er ca. 34 cm høje og har næsten ens profileret fod- og lysekål, fodens nederste led dog en del højere. Det rigtprofilerede skaft består af to hulled og en vulst på hver side af midtleddet, der har midtdelt, spidsovalt tværsnit. Ny, retkantet messinglysetorn. 1862¹² var stagerne indrettet med »lamper« til belysningsvæske.

Syvarmet lysestage, skænket 1898 af sognepræst Møller og frue,¹² variant af Titusstagen.

$\dagger$ *Alterbøger*. 1630⁴⁰ havde kirken to bibler, en stor og en lille, den ene nyindbundet, samt en gammel gradual⁵³ og en »psalterbog« (salmebog), der 1684 var gammel og sønderreven. 1685⁴⁰ købtes en »ritual« (kirkeritualbog⁵⁴).

$\dagger$ *Røgelsekar*(?). 1739³⁰ fandtes et »gammeldags jern ildfad«.

Messehagel, mærket »Inge-Lise og Flemming Bau, 1989«. Lilla, med indvævet plantemotiv i

Fig. 26. Romansk døbefont (s. 3699). NE fot. 1991. - *Romanesque font.*

grønt-gult, lilla og brunt, †*Messehagler*. 1605 omtales en gammel hagel af grønt silkefløj, måske den samme der 1681/82 beskrives som værende af grønt atlask.⁴⁰ 1719⁵ var den gammel, brøstfældig, af silke, 1734 »mestendels utjenlig«.⁵⁵ 1735 anskaffedes en hagel af rødt fløj med sølvgaloner »efter prøven fra rentekammeret«.⁵⁶ 1857 blev den afløst af en anden, ligeledes af rødt fløj med borter og rygkors af sølvgaloner. 1880 erstattet af en ny.¹⁰

Alterskranke, 1976, udført efter tegning af arkitekt Bent Meyer. Sortbejdsede egeplanker opstillet i retkant. I forsiden er indpasset to *låger*⁵¹ (fig. 28) fra en ældre *†skranke* fra o. 1740. De er af fyr, beslægtet med alterskranken i Alling (s. 3666) og formodentlig udført af samme snedker. I de to fyldingsfelter er ens, udsavede motiver, oval med spejlmonogrammet MS⁵⁷ under lille træ og omgivet af bladværk. Fra det oprindelige rammeværk er bevaret to lodrette stykker med falske fyldinger, hvis øverste tværstykke danner bueslag. Stafferingen, fra 1976, består overvejende af forgyldning, dog sølv på ovalen, rammeværket sort og fyldingsrammen rødgul. En tidligere staffing med bronzeforgyldning og sort dækkede over en bemaling med hvidt på rammestykker og monogrammer og gråt på rankeværket.

1880f.¹⁰ opsattes en halvrund †*alterskranke*, (jfr. fig. 16) bestående af drejede balustre, der nu ligger på loftet. Ved skrankens sider mod nord- og sydvæggen var også her genanvendt de ovennævnte låger fra †skranken fra 1700rne.

Døbefont (fig. 26), romansk, af grovkornet, lys grårødlig granit isprængt sorte korn, foden lidt mere grå end kummen, i alt 90,5 cm høj. Ifølge Mackeprang: Døbefonte (s. 234, 256) tilhørende Sjørølevgruppen af de østjyske løvefonte, muligvis fra samme værksted som portalerne figurudsmykning (s. 3686). Den store, velhuggede kumme, ca. 85 cm i tv. og 33 cm dyb, prydes under mundingens dobbelte halvrundstave af typens vanlige to par modstillede løver med fælles mandshoved henholdsvis 4 og 6,5 cm fremspringende og tilsvarende 18 og 15,5 cm højt. Løvernes manker har spiralkrøller i to lag, halerne er stukket ind mellem benene og op

Fig. 27a-b. Den romanske døbefonts kumme med englefigur og foden med relief af fugl med udbredte vinger i sviklen; jfr. fig. 26. (s. 3700). NE fot. 1991. - *Basin of the Romanesque font, with figure of an angel. On the base are carvings of a bird and dragon, and on the pendentive a bird with outspread wings; cf. fig. 26.*

foran kroppen, hvorover de folder sig ud i varierende palmetter. En slynget bladranke udfylder de øvre tomrum. Usædvanlige er derimod de to stående, frontale englefigurer (fig. 27a), der adskiller dyreparrene. Deres bøjede, delvis krydsende arme er lagt hen foran brystet, med åbne håndflader og udspilede fingre. De bærer ligesom begge portalers figurer (fig. 6-7) et skørt med vinkelformet hugget midtparti,⁵⁸ men her med spidserne opad. Figurernes fødder er uadvendte (de vestre rudimentære). Kummemonolitten afsluttes forneden af en kraftig skaftvulst. Foden, afform som et terningkapitel, har i buefelterne relieffer af: 1) Stor fugl med vifteformet hale og udbredte vinger, i næbbet holdende oliebladet. 2) Nærmest krybende løve med den ene forpotes kløer lagt op foran kroppen, bagudvendt hoved med åbent gab mod den bladsmykkede hale. 3) Tilsvarende løve. 4) Drage med vinge og snoet hale. Fra buefelternes top og hjørner udgår smalle ribber, der for de tre hjørneribbers vedkommende udgør stammen i et palmetræ eller -blomst, den fjerde hjørnesvinkel udfyldes af en frontal fugl (fig. 27b) med hoved og næb i profil.

1858¹⁰ blev fonten befriet for kalk og herefter oliemalet, 1882 renset.¹² 1904 stod den ved korbuens nordside, 1976 opstillet foran alteret inden for skranken.

Fig. 28. Låge fra fälterskranke o. 1740, genanvendt 1976 i ny skranke (s. 3699). NE fot. 1991. - Gate from an fältar rail c. 1740, re-used in a new altar rail from 1976.

Fig. 29. Englehoved fra lydhimlen 1615, jfr. fig. 30 (s. 3701). NE fot. 1991. - One of the angel's heads from the sounding-board, 1615, cf. fig. 30.

Dåbsfad, o. 1980, af messing, 32,5 cm i tv., glat. †*Dåbsfade*. I 1680ernes inventarier⁴⁰ nævnes, at fonten stod uden bækken. 1719⁵ fandtes et lille tinfad, der 1849¹⁰ var afløst af et nyt, af messing. O. 1896 blev det ligesom egnens øvrige dåbsfade forsynet med en messingkant, der hvilede på fonten.¹² Stjålet for nogle år siden.

Dåbskande, o. 1960, af tin, stemplet »Made in Holland. Holland Royal Pewter«, omkring krone. Udbugende korpus med bred tud. †*Dåbskande*, anskaffet o. 1963, af tin, i stedet for den gamle, af blik.¹²

Den sengotiske *prædikistol* (fig. 30), fra o. 1550, er et af de få bevarede eksempler fra tiden kort efter reformationen. Den står med en nystaffering fra 1975 og er ifølge regnskaberne tidligere malet 1613/14 af Jens maler i Rye, der fik 7 dl. for sit arbejde. Opgangspanel og lydhimmel er derimod både udført og malet 1615/16 af »Jesper maler i Linå«.⁴⁰

Prædikestolen, af eg, har seks todelte fag, hvoraf de fem er smykket med foldeværk, det sjette, blot med glatte felter, der nu, som forhen, vender mod væggen. Den rigtprofilerede gesims består af to sæt varierede led skåret i hver sin vandrette planke. Fagenes midtdelende lister har skrånkant med hulet underside. På hjørnerne foran rammeværket er lister med vandnæsepro-

filer, der måske har båret fialespir. Profillister indrammer felterne, kun på langsiderne af de øvre, men omløbende på de tre øvre sider af de nedre felter. I fem affagene er skåret varierende, enkelt foldeværk, de øvre med vekslende smalle og brede folder mellem spinkle eller kraftigere, skråt afskårne stave, de nedre felter med bredt foldeværk, hvoraf de østligste ender i kløverblade. Fodliste og bærestolpe⁵⁹ fra restaureringen 1975.

Opgangspanelet, af fyr, har rammeværk med almindelige renæssanceprofiler og glatte felter under nyere håndliste. Det stammer muligvis fra o. 1617, da Jesper maler af Linå fik 25 mk. for sit arbejde ved prædikestolen, der efter fortingning 1615/16 skulle bestå i en flytning af denne (måske fra en placering i korbuen?) samt udførelsen af »en klædning fra trappen til prædikestolen og ned til den øverste stol«. ⁴⁰ En ny trappe har 1975 afløst en ældre, med ti trin, muligvis fra 1850.¹⁰ Under denne fandtes ved restaureringen ældre trappevanger til indstemte trin, formodentlig rester af den oprindelige og lavere trappe (jfr. nedenfor).

Lydhimlen (fig. 30) er udført efter fortingning 1615 med Jesper maler i Linå, der skulle have 14 dl. for at flytte prædikestolen, gøre en himmel herover afsit eget tømmer samt male den. Året efter fik han yderligere 7 mk. for selvanden i fire dage at have forflyttet »prædikestolen og himmelen derover, som han tilforn har formålet«. Samtidig betaltes en smed for at »forsmede« et pund stangjern (»stål«) til at hænge himlen i.⁴⁰ Denne er af eg, sekssidet og i øvrigt svarende til himlen i Linå (s. 3288), tilskrevet samme snedker. Undersiden er smykket med en listeindrammet, skåret dobbeltroset, og under frise- fremspringene hænger englehoveder (fig. 29). Trekantgavlne har bevaret deres pyramidebosser, hvorimod hjørnefremspringene har mistet de herpå stående drejede kuglespir med firkantede postamenter, der endnu fandtes 1915.

Ved restaureringen 1975⁵¹ blev stol, opgang og himmel nystafferet. I lydhimlens frise er på sort bund en hvidmalet versalindskrift: »Salige er de som hører Guds ord...«. En farveundersøgelse 1972 viste, at stol og himmel havde fem

Fig. 30. Prædikestol fra o. 1550, med udsnit af opgangspanel muligvis fra o. 1617 samt lydhimmel udført 1615 af Jesper maler i Linå (s. 3700). NE fot. 1991. - Pulpit c. 1550, with section of panel, probably from c. 1617, and sounding-board made in 1615 by Jesper the Painter of Linå.

ens farvelag, på prædikestolen fandtes yderligere et ældre lag, antagelig den oprindelige staf-fering. Den var udført på kridering, foldeværket med vekslende farvevirkning i cinnober og grønt, på faget nærmest opgangspanelet på en gulbrun bund, mens rammeværket var stafferet i cinnober og en mørk farve, måske sølv (næsten afgang). Hjørnelisterne var grønmaledede, på krongesimsens profiler cinnober og rødbrunt. Den ældste bemaling⁶⁰ på lydhimlen og fælles med prædikestolen var en gråblå farve, på him-

Fig. 31. Øverste mandsstol o. 1587, med ændrede gavltopstykker (s. 3702f). NE fot. 1991. - *Parish clerk's pew c. 1587 with altered bench-endfinials.*

len måske med hvidt på enkelte profilled. Opgangspanelets farvelag svarede til stoleværkets (se nedenfor).

Om de senere tilskikkelser for prædikestolen og dens tilbehør meddeler kilderne, at lydhimlen 1662/63⁴⁰ fik en mindre reparation og 1729 formodentlig en større, fordi den var ved at falde ned. 1733 trængte stolen ligesom altertavlen (jfr. s. 3696) til at stafferes, og 1803 skulle bunden repareres.¹⁴ 1850¹⁰ ønskedes stolen anbragt på en pille, rimeligvis det murede, runde fundament med øvre, karnisagtig profil, der er omtalt 1862⁶¹ og fjernet 1975.⁶² 1856 klagedes over, at prædikestolen var gammel og simpel og indgangen snæver, kun 21 tommer (ca. 55 cm), så en fuldvoksen mand kun med besvær kunne komme igennem. Året efter udtalte man, at indgangen var vel snæver, men ikke burde ændres, derimod opgangens øverste trin.¹⁰ Senest 1975 er stolen drejet lidt i forhold til den tidligere placering.

Stoleværket stammer antagelig for størstedelen fra o. 1587, hvilket årstal ses på en gavl i nordsiden lige over for indgangen, men enkelte stole, især i vest, er tilkommet i tidens løb (jfr. nedenfor). Dog er alle de glatte gavle omdannet og beskåret ved vinkelsnit foroven, så de fremtræder som listedækkede trekantgavle og således, at der nu kun stedvis ses rester af en fladsnitskåret halvrosen over vekslende båndornamenter (perle- eller skråstav) (fig. 32). På den østligste gavl i syd (nu i degnestolen) (fig. 31) er levnet spor af en indskrift eller årstal, ligesom det førnævnte reliefskåret i et forsænket frisefelt. Nordsidens kvindegavle er en del lavere end mandssidens. Mellem de to østligste gavle både i nord og syd sidder døre med lavt frisefelt og smalfyldinger flankerende en fylding med enkelt foldeværk⁶³ med to snoede stave, der rager op midt i det V-formede indsnit. De nedre profiler er gotiserende, de øvre karnisagtige. Ligesom i Alling (s. 3669) er en stor del af de samtidige bænkesæder bevaret under de nuværende, nyere (fig. 33), nemlig alle nordsidens bortset fra den allerøstligste og -vestligste, i sydsiden kun den næstøstligste sammen med degnestolsbænken(?), derimod ses spor af indstæmminger i sydvæggens fodrem. De nyere ryglæn har fyldinger, der for de vestvendtes vedkommende har glat flade med kantprofileret rammetræ, de østvendte skråfaset fyldingsside. Panelet, der lukker stolerækken (og degnestolen) mod prædikestolen er antagelig samtidig med dennes opgangspanel. Det har gennemløbende frise, og fem fag med tætprofileret rammeværk, hvoraf det yderste har lille, retkantet kighul. Jævn gammel hermed er antagelig et femfags panelstykke øst for indgangen, med fagdelt frise; lidt yngre er derimod det vestre indgangspanel, på tre fag, med gennemløbende frise kronet af en kraftig barokgesims.

1884 ønskedes rygstødene hældet lidt tilbage, men først 1900¹² fik alle gavlene tilføjet et skråstykke, der gjorde stolene mere magelige. - 1862 omfattede stoleværket 15 mandfolkestole foruden degnestolen og 19 fruentimmerstole, der stod i en afstand af 1 al. 8 t. fra hinanden. Stoleværkets nye farver er i hovedsagen rød-

brunt, med gult på gavlene, hvis grå felter er kontureret med sort og grønt; foldeværket står gyldent, panelfyldingerne sorte. Under den nuværende staffering er fundet fire farvelag, hvoraf den ældste var en varm, hvidgrå, tynd farve og derover en brun ådring, hvor de sorte årer var malet med pensel. Lagene herover var først en grønligtonet, hvid farve, dernæst en gul egetræsådring (fra 1885).

Kirkeregnskaberne oplyser,⁴⁰ at Jens maler i Rye 1614 malede alle kirkestolene for 3½ dl. og 10 sk. 1616 anskaffedes en tylvt savdeller (12 savede planker), hvormed en del af stolene blev »forfærdiget«. Snedkeren, der »selvanden« havde repareret nogle stole og »gjort nogen af ny«, fik 2½ dl. 1687/88 købtes fyrredeller til reparation af nogle brøstfældige stole, samt fire lægter til nogle »stolerækker« og et egetræ til fodskamler.⁴⁰ 1732 blev udført fire nye karlestole.⁵⁵ O. 1849¹⁰ blev stolene malet, og 1885 ønskedes stolene malet enten med mahogni eller egetræsfarve¹² (jfr. ovenfor).

De lange rækker med *hatteknager* på sydvæggen anskaffedes 1863.¹²

†*Lænestol* til præsten stod 1862 bag alteret,¹² 1925 var den flyttet til korets sydvesthjørne.

»*Kirkesangerens stol*« er 1862f.¹² indrettet i den øverste mandsstol, med pultbræt på dør og østpanel, begge forsynet med en lille, påsat træofferkasse. †*Degnestolen*, der 1719⁵ omtales som gammel og siden jævnt hen i slet tilstand, blev repareret 1848.¹⁰ Dens plads var som vanligt i koret.

Dele, formodentlig af et *bord*⁶⁴ (fig. 38), muligvis fra 1500rne, ligger nu på loftet. Den bevarede konstruktion, af eg, er ca. 100 cm høj og ca. 124 cm lang ved dækpladens forkant, der er profileret både her og på den yderste del af selve pladen, der i nyere tid er skråt afskåret i begge ender. Den kun 19 cm brede planke har været støttet af tre stolper (8-9 x 5 cm) tappet op i den forreste del af dækpladen, den ene af de to bevarede yderstolper har endvidere på bagsiden en knægt fastgjort med jernsøm. Stolperne har høvlprofiler som de førnævnte på forsiden, og forneden afsluttes de af en klods, der har spor af at have været nedgravet. Dækpladens bageste

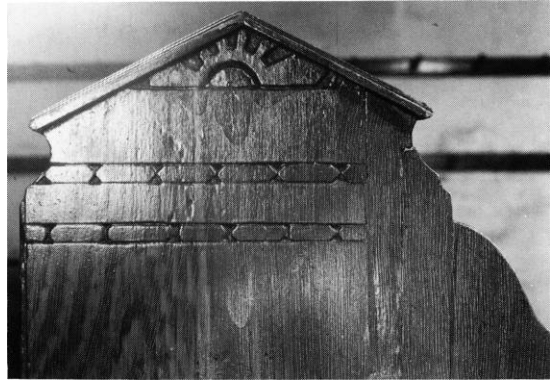

Fig. 32. Stolegavl o. 1587 (s. 3702). NE fot. 1991. - *Bench-end c. 1587.*

Fig. 33. Enkelte af nordsidens gavle, fra o. 1587, med de oprindelige bænkesæder under de nuværende (s. 3702). Mogens Larsen fot. 1972. - *Some of the bench-ends c. 1587 in the north side of the nave with the original benches underneath the present ones.*

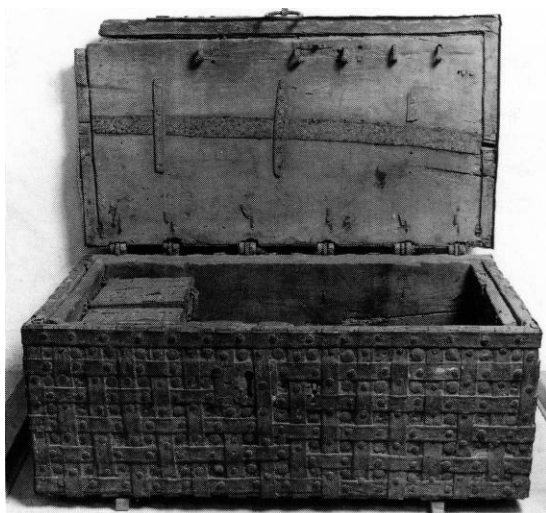

Fig. 34. Jernbunden kirkekiste fra 1500erne (s. 3704). NE fot. 1991. - *Iron-bound chest from the 16th century.*

del har i en 8 cm bred stribe været dækket, og her ses to ombøjede jernsøm, der fastholder lidt træ. Ingen farvespor bevaret, derimod rester af voks og huller efter nedbrændte lys.

Kirkekiste (fig. 34-35), fra 1500erne, tidligst omtalt som gammel 1605,⁴⁰ stærkt jernbunden på alle sider og låg, 126 cm lang, 70 cm bred og

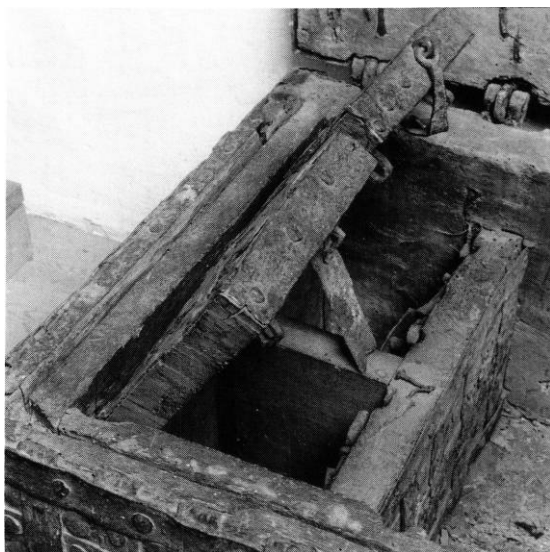

Fig. 35. De to rum, med åbne låg, i den jernbundne kirkekiste fig. 34. (s. 3704). NE fot. 1991. - *The two compartments in the iron-bound chest, cf. fig. 34.*

53 cm høj ved enderne af det svagt buede låg, 55 cm på midten. Sider og låg består hver af én egetræsplanke, ca. 8 cm tyk, på de tre forreste sider og på låget er indskåret en henholdvis 3 og 1 cm dyb rille. En revne i låget har givet anledning til en forstærkning indvendig i form af et langsgående jernbånd fastholdt af tre tværbånd. Udvendig er kisten beslået med et tætsiddende fletværk af 3,5-4 cm brede jernbånd og rækker af skiftevis store og små, fladhovede jernsøm. Låget, der er fastgjort ved seks store hængsler, er yderligere forstærket ved et bredere jernbånd langs alle sider;⁶⁵ midt på forkanten en øsken med en jernring til at åbne det tunge låg med. Den oprindelige, store låsemekanisme er fjernet, men på lågets inderside sidder fem kramper, der har tjent til at fastholde den lange jernstang, når låget var lukket. På kistens forside en oprindelig låseplade med nøglehul, ved siden et mindre hul, der på indersiden sidder i en større udstemning. Indvendig i kistens ene ende (fig. 35) er ved en 5,5 cm bred, jernbunden planke fraskilt et 27,5 cm bredt tværrum, der atter er midtdelt på tværs. Hvert af rummene⁶⁶ har et selvstændigt, jernbundet låg, ved to hængsler fastgjort til kistens endevæg. Rumene, der formodentlig har været anvendt til opbevaring af penge eller dokumenter, har begge kunnet låses. På hvert lågs underside er fæstnet to kramper, som den komplicerede låserigel indvendig griber ind i, når nøglen drejes i det store nøglehul, der ses i hvert rums forside. Det inderste låg har yderligere på lågets forkant en øsken med en jernbøjle forsynet med øsken til en lille lås. Det andet rum har på oversiden et ovalt, udboret, muligvis sekundært hul. Opklodset på små, nye træstykker og opstillet ved skibets vestvæg.

Pengeblok, nævnt 1862,¹² af træ, ganske svarende til Dovers (s. 3169), men uden fødder. Den er 76,5 cm høj under det rundbuede rygskjold, servantelignende, med låsbar skuffe foroven og kantprofileret låg med metalplade og -pengetragt. Malet mørkebrun med lysere lister og sokkel. Den sortmalede rygplade har en hvidmalet indskrift med skriveskrift: »For værdige Trængende. Giver, saa skal Eder gives, si-

ger Herren: Luc. 6,38.« Opstillet mod østre indgangspanel. En kirkebøsse anskaffet 1956, to $\dagger$ andre nævnt 1862.¹²

*Klingpung, med malet indskrift: »Anno / 1739 / Alhed Fransdatter P. Sl. (p: salig) Soh-Mands«(?).⁶⁷ Ottekantet fyrretræsskaft, 106,5 cm langt, med drejet håndtag og forneden mod posen et fuldkantet stykke, hvorpå den hvidmalede kursivindskrift; i øvrigt sortmalet. Blå fløjspose med prikket blomstermotiv, oprindelig også forsynet med »sølvtakker«; i bunden ophængt en lille, glat sølvbjælde. I Den gamle By (inv. nr. 88:41).

$\dagger$ *Pulpitur* i vest, formodentlig bygget i forbindelse med erhvervelsen af $\dagger$ orgel 1915, men nedtaget o. 1966 ved anskaffelsen af det nuværende orgel.

Orgel, 1967, med fire stemmer, ét manual og anhangspedal, bygget af Jydsk Orgelbyggeri, Hinnerup. 1983 udvidet med en pedalstemme. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Oktav 2'. Pedal: Subbas 16'. Facade af lakeret eg, tegnet af arkitektfirmaet Vinther og Roldsgaard. I skibets sydvesthjørne. $\dagger$ *Orgel*, o. 1915, med fire stemmer, oktavkoppel og svelle, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Pneumatisk aktion, bælgventil-lade.⁶⁸ På $\dagger$ pulpitur i vest.

To store *salmenummertavler* fra o. 1880, sva-rende til Allings (s. 3671), bortset fra halvstøje i stedet for obelisk på rammestykkerne. Indskrif-terne genopmalet sort fraktur på hvid bund, tal-lene hvide på sort, rammeværket gult med grønne kanter og hvide ornamenten. 1862 fand-tes fem $\dagger$ *salmenummertavler*, 1904 anskaffedes én til.¹²

Præsterækketavle, o. 1900, med kraftig, profi-leret ramme med hjørneudvidelser og indvendig æggestavliste. Hvidmalet antikva på sort bund, rammen sort, grøn og gul. På skibets vestvæg, nord for vinduet.

Lysekroner. 1-2) To ens, fra o. 1910, med seks lysearme hver med to lys og renæssanceagtige profilhoveder i det indre slyng, desuden seks pyntearme med refleksblomster. Ophængt i ski-bet. 3) »Skænket 1961 af Kirstine og Kresten Sø-rensen Tulstrup Nørregaard«. Lille barokkopi af

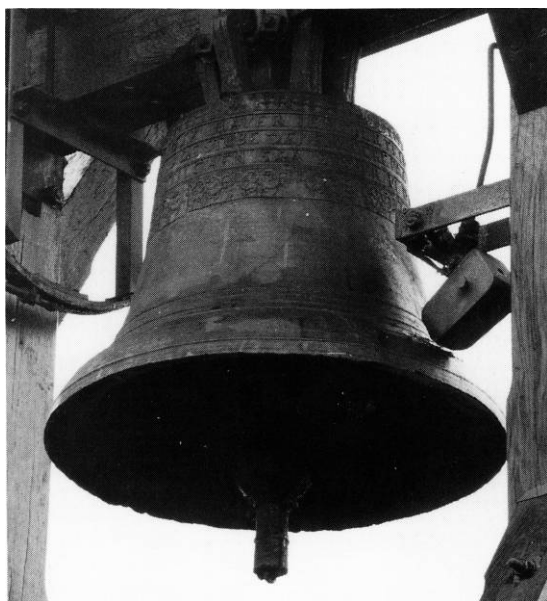

Fig. 36. Klokke støbt 1652 af Laurids Jensen klok-kestøber i Odense (s. 3705). NE fot. 1991. - *Bell, cast 1652 by Laurids Jensen, Odense.*

messing med 2 x 6 lysearme og glat hænge-kugle. Ophængt vestligst i skibet.

En $\dagger$ *lygte* til »at bære lys udi kirken med« blev købt 1625.⁴⁰

Klokke (fig. 36), støbt 1652⁴⁰ af »Laurids (Lars) Jensen klokkestøber i Odense«.⁶⁹ 63 cm i tv. Om halsen en treliniet indskrift med reliefversa-

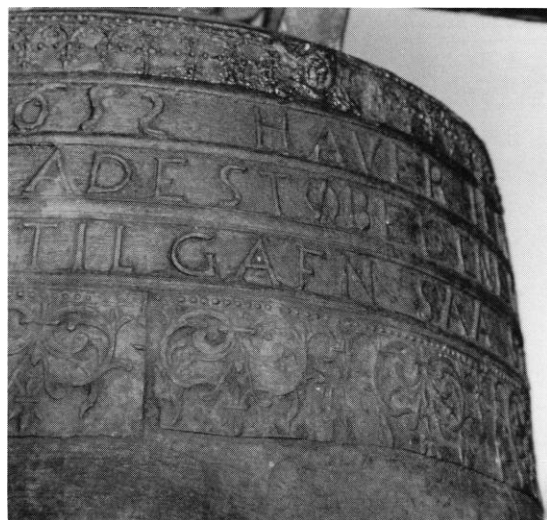

Fig. 37. Detalje med klokkeindskrift, støbt 1652 af Laurids Jensen, Odense, jfr. fig. 36, (s. 3706). NE fot. 1991. - *Detail of bell-inscription 1652, cf fig. 36.*

ler: »Anno 1652 haver Iens Bertelsen⁷⁰ oc Lavers Bertelsen kierckeverder (kirkeværger) lade(!) støbe dene klokke paa kierckens bekaastening Gvd til erre oc os til gafn saa støber vi dig i Iesv navn.« Over indskriften (fig. 37) en spinkel, gotiserende, buefrise⁷¹ med plantenedhæng afbrudt afi alt seks små reliefhoveder, under indskriften en kraftigere frise med symmetriske, hjerteformede rankeornamenter. Over slagkanten to lister, nederst på selve slagkanten en enkelt; kronhankene er rillede på forsiden. Ophængt i slyngebom i klokkestabel på kirkegården.

Ifølge kirkeregnskaberne 1650-51⁴⁰ havde Mads Rasmussen⁷² »af København« foræret kirken 10 sl. dl. til hjælp til en klokke, »eftersom den forrige var nederfalden og i stykker«. Da denne havde været for lille, så den ikke kunne høres over sognet, og man følgelig ville have en større klokke, blev der hos Hans Nielsen i Skanderborg med henblik på omstøbningen indkøbt for 30 sl. dl. en lille klokke, der vejede seks lispund (48 kg). Desuden suppleredes med syv lispund (58 kg) gammel kedelkobber⁷³ købt »på adskillige steder«, for i alt 28 sl. dl. Klokkestøberen blev »betalt og fornøjet« med 24 rdl. for støbningen, hvortil kom hans kost i 18 dage og udgift til de to pligtskarle, han havde til hjælp i 14 dage. Støbningen, foregik på stedet i en »ovn

og esse«, muret aflånte mursten. Niels Pedersen smed i Javngyde fik 4½ sl. dl. for at bebinde akslen og gøre knebelen af ny. Klokken blev ophængt i et nyt klokkehus på kirkegården (jfr. s. 3679). - 1670/71⁴⁰ betaltes en smed for en ny klokkestreng og knebel af »stoel« (stål, dvs. jern⁷⁴). 1964 blev klokken istandsat, omhængt og forsynet med ny knebel af Aug. Nielsen, Thubalca. 1972 fik den atter ny knebel, og samtidig installeredes elringeanlæg.

†*Klokker.* 1-2) Vedrørende klokkeskatten 1528-29 findes to forskellige afleveringslister for Tulstrup kirke,⁷⁵ den ene, fra 1528, omtaler en klokke, der vejede 1½ skippund og 2½ lispund (244 kg), den anden, fra 1528/29, en klokke, der med »al jernfang« (ophænget) vejede 18 lispund (144 kg). Det fremgår ikke klart, om begge klokker er afleveret. 3) En lille klokke blev omstøbt 1652 (jfr. ovenfor). Om denne meddeler regnskaberne,⁴⁰ at der 1623 købtes »stål«, som klokkeakslen blev beslået med, og året efter lavede smeden en klokkestreng, hvortil han selv leverede stålet. Også 1629 købtes jern til at hænge klokken i. Da †klokkehuset 1631/32 blev »forfærdiget« (s. 3679), måtte der seks karle til at tage klokken ned og hænge den op igen. Samtidig blev den »bebundet« med ½ pund stangjern af Niels Smed i Javngyde.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) (Jfr. fig. 13), formodentlig romansk gravsten, svagt trapezformet, 166 x 54-46 cm, af grovkornet, gråblå granit med hvide, sortkornede strejf. Kanterne skjult af cementfuger. I den lidt ujævne overflade kan en dekoration knap skelnes: Fra hovedenden udgår en indristet halvbue, og lidt over midten anes resterne af en cirkel i relief. I hvert af stenens hjørner samt måske ved midtlinien forneden er indhugget et lille kors, 5,5-8 cm, hvis ender afsluttes af lille prik. Stenen indmuret i vestforlængelsens syd-mur.

*2) Fra 1600'erne, af lysgrå kalksten, 201 x 104 x ca. 15 cm, meget nedslidt. Læselig er kun et Jesumonogram foroven, indhugget med store skønskriftsbogstaver, samt enkelte af gravskrif-

tens reliefversaler. Anbragt som trappesten til stuehuset til gården Kilsgård⁷⁶ og måske oprindeligt lagt over en tidligere fæster af denne gård.

En †*gravsten* blev 1744/45 lagt på »trompetter Kammelens« (?) fars grav, for hvilken der betaltes 2 rdl.⁷⁷

†*Åbne begravelser.* 1737⁷⁸ ansøgte enken efter sognepræsten Niels Sommerfeld (†12. aug. 1736) om, at hendes mand måtte blive begravet i kirken altergulv, dvs. koret, hvor der netop var plads til to kister, idet altergulvet i Alling kirke allerede var fyldt op. Hendes mand havde tidligere ladet den omtalte begravelse reparere. 1812 ønskede synet begravelserne både i koret og i skibets vestende tilfyldt, lemmene hertil fjernet og gulvet ovenover muret.²⁹

KILDER OG I

LA Vib.: Tulstrup kirkes regnskabsbog 1604-92. *Ved embedet*: Synsprot. for Tulstrup kirke 1862 ff. - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Gammel Skanderborg amt i almindelighed s. 2874 samt forkortelser s. 2875. Fagordbog s. 15.

NM2: Håndskrift: F. Uldall: Om de danske Landsbykirker III, 1885, s. 265. Indberetninger ved: J. Magnus-Petersen 1894 (altertavle), F. Uldall: Beskrivelser af Kirkerne i Gjern Herred, Aarhus Amt, 1899, s. 47f, Chr. Axel Jensen 1904 (altertavle), 1915 (inventar), E. Rothe 1904 og 1906 (†kalkmalerier), C. M. Smidt 1916 (kirkekiste), Einar V. Jensen 1939 (inventar), S. Fritz 1939 (bygning og inventar), Chr. Heilskov 1952 (klokke), Mogens Larsen 1972 (inventar) og Vibeke Michelsen 1990 og 1991 (kalkmaleri, inventar og gravminder).

Notebøger. *NM2*: S. Abildgaard IX, 1771, s. 34: »intet mærkværdigt«, E. Rothe VI, 1905 (†kalkmalerier o.a.), J. Magnus-Petersen, 1894 (altertavle), C. M. Smidt CXLI, 1916 (bygning og inventar), Poul Nør-lund VIII, 1925 (bygning), V. Norn III, 1951 (bygning og inventar).

Tegninger og opmålinger: Nordportal ved L. Winstrup, udat. Karmsten i nordportal ved J. B. Løffler 1877, Altertavle ved J. Magnus-Petersen 1894, Kalke 1905 og akvareller 1906 af †kalkmaleri ved E. Rothe, Kalke af †kalkmaleri, usign., udat., Altertavle ved Chr. Fugl 1914, Forslag til vinduesændring 1917 samt (†)skranke (?) o.a. ved S. Fritz 1916 og 1939, Bygning ved Vinther og Roldsgaard 1966-69, Bygning og inventar ved Bent Meyer 1972-74, Kirkegård ved L. Foldager Andersen 1984.

Kgl. bygningsinsp. Århus: Tegninger og korrespondance siden 1916.

Litteratur: F. Elle Jensen: Kirkelige Tilstande omkring Aar 1800, i ØJyHjemst. XIII, 1948, s. 130-37; P. B. Termansen: Hvad Kirkeløfterne kan gemme, i ØJyHjemst. XVIII, 1953, s. 97-102; MeddÅrhSt. 1966, s. 63 (orgel), 1971, s. 84 (varmeanlæg og udvidelse af kapel), 1976, s. 67-69 (restauration 1972-76), 1989, s. 160-61 (kapel og messehagel); D. Lorentzen Belling: Menighedens frelse. Tulstrup kirkes portaler set i liturgisk sammenhæng, i Ico 1975, 4, s. 12-23; A. Vestergaard: Glimt af Alling-Tulstrup Historie, Herning 1977.

Historisk indledning ved Lars Bisgaard, beskrivelse af kirkegård og bygning ved Kjeld de Fine Licht, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen og orgel ved Ole Olesen. Engelsk oversættelse ved Jean Olsen. Redaktionen afsluttet 1991.

³ DaMag. 4. rk. II, 42.

⁴ LA Vib. Århus bispearkiv. Gjern herredsbog 1661 (C 3. 1081).

⁵ LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkerne på ryttergodserne 1713-24 (C 3. 1155).

⁶ LA Vib. Skbg. rytterdistrikt. Jordebogsekstrakter og arkivalier vedr. ændringer af godsets omfang 1719-69 (G Ryt. 8. 9).

⁷ LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes jura patronatus 1756-88 (C 3. 1154).

⁸ LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes istandsættelse m.v. 1804-23 (C 3. 1151).

⁹ LA Vib. Århus bispearkiv. Sager vedr. kirkeejere 1837-44 (C 3. 1156).

¹⁰ LA Vib. Provstearkiver. Hjelslev-Gjern hrdr. Synsprot. 1826-1915 (C 32. 2-3).

¹¹ Jfr. Vestergaard 1977, s. 62-63.

¹² Synsprot.

¹³ For en del kirker er bevaret en regnskabsbog fra 1600'erne, således som det også er tilfældet med f.eks. Blegind kirke i Hjelslev herred. Som det dér er bemærket (s. 3068, n. 6), ligger det uden for Danmarks Kirkers rammer at følge den rutinemæssige vedligeholdelse og de tilbagevendende småreparationer, som hører enhver bygning, dens omgivelser og inventar til og intet væsentligt ændrer. I nævnte note er også de bevarede regnskabsbøgers administrations- og kulturhistoriske værdi bemærket.

Et sammenlignende studium af regnskabernes oplysninger kunne nok kaste lys over forskelle og fællestræk ved de pågældende kirker i de pågældende perioder og derved afsløre mere eller mindre generelle omstændigheder ved kirkeværgernes praksis. Imidlertid forekommer allerede forholdene ved Tulstrup og Blegind kirker for en umiddelbar betragtning at være mindre beslægtede.

Det bemærkes, at regnskabsbogen indbefatter perioden med 6 års kirkerensk. ... 1620 (RA. DaKanc.).

¹⁴ LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3. 1166-76).

¹⁵ Udover de anførte betegnelser klokkeværk og klokkehus træffes tårn (1630-31), træværk (1684-85), træstillads (1719) og klokkestol (1855).

¹⁶ Abrahamsen: Orientering, medtager ikke Tulstrup kirke, men forfatteren har for redaktionen målt afvigelsen til 7°.

¹⁷ Nørland-Lind: Kalkmalerier, nr. 60, spørger, om apsis er en rest af en ældre kirke. Man skal snarere tage i betragtning, at kirken ligger i kanten af et frådstensområde (jfr. bl.a. Skanderup (s. 2884), Veng (s. 3195) og Dover (s. 3151)). Videre sydpå i Tyrsting og Voer herreder er frådsten, al og marksten og blandinger heraf helt dominerende. Det er allersnarest øgede midler og ønsket om de rigere portaler, der har fået byggeledelsen i Tulstrup til at skifte materiale.

¹ DaRigBr. 2. rk. XII, nr. 60.

² Repert. II, nr. 5053.

¹⁸ Granitportaler, s. 22.

¹⁹ Rothe 1905, spørger, om den nævnte genstand er en nøgle. Mackeprang, Granitportaler, s. 155, nævner vievandskost eller sudarium og overvejer, s. 193, om manden er Hellig Niels. Dorte Lorentzen Belling 1975 foreslår S. Nikolai. Martyrer afbildes gerne med sejrens palmeblad.

²⁰ Mackeprang, s. 239, er tilbøjelig til at opfatte løverne som onde, Lorentzen Belling anser dem for gode.

²¹ Mackeprang, s. 147, 154f, der bl.a. sammenligner med Stjær (ovenfor s. 2089), Tranbjerg (s. 2219) og Hammel (s. 3447). Lorentzen Belling 1975, s. 13 f.

²² Mackeprang, s. 191, jfr. E. B. Hohler: Drager i tre og sten, i Romanske stenarbejder 2, Højbjerg 1984, s. 141.

²³ Mackeprang, s. 272.

²⁴ Samme sted, s. 140, Lorentzen Belling 1975, s. 20 f.

²⁵ Anbefales af Durandus, Mackeprang, s. 139.

²⁶ Det er Dorte Lorentzen Belling, der i Ico 1975 har gennemført en sammenhængende tolkning af portalernes billeder, som hun mener peger dels hen på Palmesøndag eller en dag i Påsken, dels på Mikkelssdag (29. sept.). I en kommentar til artiklen skriver liturgi-historikeren Knud Ottosen, Århus Universitet, til redaktionen, at Lorentzen Bellings udlægninger har megen sandsynlighed for sig, men han understreger, at hverken missale eller pontifikale er bevaret for Århus stift.

²⁷ Den nævnte regnskabsbog slutter 1692, men man bemærker, at den ene af kirkeværgerne dette år hed Jacob Sørensen. På et bjælkestykke, hvorpå prædikestolen stod før 1974 (note 62), og som nu er op-hængt indvendig over syddøren, er skåret, i to linier, flankerende et kors: Anno 1698 Den 7 Mai. B. Mosegaard Nielsen: Skanderborgegnens kirker 1604-62, i ÅrbÅrhSt. LXV, 1974, anstiller s. 93 betragtninger over »Arbejdets kvalitet« i perioden.

²⁸ Rød farve på kgl. kirker i amtet har været bemærket i forbindelse med bl.a. Fruering (s. 3007, n. 27). I Tulstrup kan vestgavlens blandede materialer, som de aflæses i dag, have været begrundelse for bemaling.

²⁹ LA Vib. Provstearkiver. Gjær hrd. Synsprot. for kirker og præstegårde 1803-19 (C 29 F. 4).

³⁰ LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. for rytterdistrikternes kirker 1716-23 (C 3. 2439).

³¹ Bl.a. noterne 5 og 14 samt LA Vib. Ryttergodserne. Synsprot. for Skbg., Dronningborg og Kolding rytterdistrikter 1724-35 (G Ryt 7. 1).

³² Rothe omtaler ikke apsidens i sine indberetninger. Før hans undersøgelser var triumfbuens stik allerede afrenset for kalkpuds.

³³ Jfr. Nørlund-Lind: Kalkmalerier s. 136ff. og s. 290, nr. 60, med henvisninger, samt Ulla Haastrup og Robert Egevang (red.): Danske kalkmalerier. Senromansk tid 1175-1275, [1988], s. 84f.

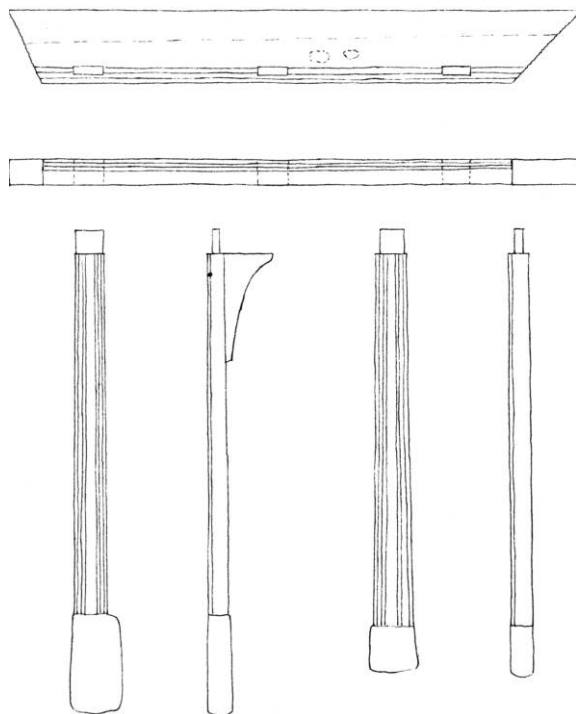

Fig. 38. Bordplanke med stolpeben, muligvis fra 1500'rne, opmålt 1939 af arkitekt Fritz (s. 3703-3704). - Table top and leg posts, possibly 16th century.

³⁴ Rothe skrev 1906: »Christusskikkelsen var for ødelagt til med Udbytte at kunne gengives«, og den er ikke nærmere beskrevet af ham. Der findes heller ikke nogen notater vedr. genafdækningen 1975, men derimod et fotografi af billedresterne ved Ebbe Nyborg.

³⁵ Jfr. Nørlund-Lind s. 137ff, især Sæby (DK Holbæk s. 906ff), Kirkerup, Gundsømagle og Kirke-Hyllinge (DK Kbh. amt s. 750, 780 og 910).

³⁶ I Råsted må bemærkes Majestasskikkelsens håndbevægelse, de ledsagende apostle samt den tilsvarende konstruktion af mænderfrisen over korbuen.

³⁷ Jfr. Nørlund-Lind, Haastrup-Egevang s. 38 og i DK Århus kirkerne i Lisbjerg, Lyngby, Mårslet og Skanderup (s. 1396ff, 1619ff, 2262ff, og 2893ff).

³⁸ Nørlund-Lind s. 41.

³⁹ Uldall 1885.

⁴⁰ LA Vib. Rgsk. 1604-92 og RA. Rtk. 6 års rgsk. ... 1620 (B 184 2) (jfr. note 13).

⁴¹ Jfr. P. B. Termansen: En Altertavle fra Hjelmslev Herred [Adslev], ÅrbGIBy 1944, s. 30ff. Jfr. også (†)altertavlen i S. Vissing (Tyrrsting Hrd.).

⁴² Sml. Dover s. 2160.

⁴³ Mariafiguren fra 1510, Johannes fra 1516; Das gesamte graphische Werk. Druckgraphik, München 1971. 2, 2.

⁴⁴ 1894 fandtes alle tre felter med malerier, 1915 var bevaret to, 1939 kun ét (indberetninger).

⁴⁵ En farveundersøgelse på rammen 1972 ved Mogens Larsen viste yderligere tre farvelag: En grå farve var på karmside og indfatning bund for en brun lasurfarve. 2) En blågrå farve på profilled, ledsaget af hvidt, på tandsnit blegrodt. 3) Gul egetræsådring fandtes både 1894 og 1975.

⁴⁶ I lighed med udkæringer på tilsvarende altertavles storvinger.

⁴⁷ Brev af 6. juni 1929 til NM fra sognepræsten.

⁴⁸ Jfr. Uldall og Magnus-Petersens indb. Figuren nu på loftet.

⁴⁹ Brev af 31. sept. 1915 fra arkitekt Chr. Fugl, Randers, til NM.

⁵⁰ Allerede 1894 havde Magnus-Petersen foreslået, at tavlen blev ophængt på en afskibets tomme vægge.

⁵¹ Istandsæt af Sv. Elmholdt, Risskov.

⁵² Repareret 1978.

⁵³ Muligvis N.Jespersens fra 1573.

⁵⁴ En kirkelov var just givet 25. juli 1685.

⁵⁵ LA Vib. Ryttergodserne. Synsprot. for Skbg., Dronningborg og Kolding rytterdistrikter 1724-35 (G Ryt 7.1).

⁵⁶ LA Vib. Ryttergodserne. Synsprot. for de kgl. kirker i Skbg. og Dronningborg rytterdistrikter 1735 (G Ryt 7. 2).

⁵⁷ Måske dronning Sophie Magdalenes monogram som pendant til hovedkirken Allings kongemonogram eller sognepræsten, Niels Krog Melchiorsen Sommerfelds initialer?

⁵⁸ Også på portalfigurer i Stjør (s. 2090), Tranbjerg (s. 2222) og Gosmer (s. 2756) finder man lignende V-formede midtfelter på skørterne, men med spidserne nede efter ligesom det er tilfældet på figuren på Tulstrup sydportal.

⁵⁹ En ældre bærestolpe med affasede kanter lå 1939 på loftet (indberetn. ved S. Fritz); jfr. nedenfor.

⁶⁰ De fire øvrige farvelag bestod herefter af: 1) Brune fyldinger med mørkebrunt på rammeværk og pinakler samt forgyldning på enkelte profilled. 2) Selvstændig overmaling eller blot istandsættelse. Foldeværket gråbrunt, rammeværk blågråt (svarende til altertavlens ramme om storfeltet), pinakler og rammeværksprofiler sortbrune, ligeså lydhimlens frise, listerne her gråblå med lidt forgyldning. 3) Foldeværk og stræbepiller gråbrune, rødbrunt som bund for foldeværket samt på profiler. Lydhimlens frise gråhvid, listerne hvide og rødbrune. 4) Gulbrun egetræsådring, kun på stolen ledsaget af guldbronze som bund for foldeværket.

⁶¹ Murpillen var 2 al. 7 tommer høj (note 12).

⁶² Ved undersøgelsen 1975 fandt man mellem pillen og prædikestolens gulv tre stykker egetræ, de to var forbundet med et indbladet træstykke og var måske den oprindelige bæring af stolen, det tredje stykke

Fig. 39. Kalkmalede indvielseskors og våbenskjold for Århusbispens Niels Clausen (1490-1520) i korets sydvindue (s. 3689 og 3692). NE fot. 1991. - *Mural painting of consecratory crosses and the coat of arms of the Bishop of Århus, Niels Clausen (1490-1520) in the splay of the chancel's south window.*

med indskrift fra 1698 er nu opsat over våbenhusdøren (jfr. note 27).

⁶³ En tilsvarende *dør, afeg, der tidligere var anbragt på loftet, findes siden 1940 i Den gamle By, inv.nr. 258:40.

⁶⁴ Indberetn. ved S.Fritz og Einar V.Jensen 1939, venligst suppleret ved kirketjener Johannes Møller.

⁶⁵ Ved lågets ene forreste hjørne er båndet afbrudt og træet her helt ødelagt.

⁶⁶ I inventariet 1719 (note 5) kaldes de »to blocker«.

⁶⁷ Læsningen venligst korrigeret af Marianne Ritzau, Den gamle By.

⁶⁸ NM, korrespondancearkiv.

⁶⁹ Jfr. Nyrop: Kirkeklokker s. 119.

⁷⁰ Antagelig fæsteren af gården Skovsrod, A. Vestergaard s. 28.

⁷¹ Bl.a. svarende til samme støbers f.klokke fra 1642 i Orte, Baag hrd., Odense amt (fot. i NM).

⁷² Muligvis en søn af Rasmus Madsen, fæster af Kils-gård i sognet, jfr. A. Vestergaard s. 29.

⁷³ Efter støbningen blev imidlertid klokkealm tilovers for 11 mk. 4 sk., som klokkestøberen betalte kirken (note 40).

⁷⁴ I inventariet 1681/82 omtales en klokke på kirkegården med jernklokkestreng (note 40).

⁷⁵ RA. DaKanc. Rgsk. før 1559. Indkrævede klokker 1528-29 (108 A, pk. 11, henholdsvis læg nr. 7 og 5).

⁷⁶ Gården omtalt af A. Vestergaard s. 29.

⁷⁷ RA. Rev. rgsk. 1660-ca. 1848. Kirkerghsk. Skbg. rytterdistrikt 1739-67.

⁷⁸ LA Vib. Lens- og amtsadministrationen. Skbg. og Åkær amter 1661-1799. Indkomne breve 14.juni og 30.juli 1737 (B 5 C.88).

SUMMARY

The little church of *Tulstrup* is built of finely dressed ashlar apart from the apse, presumably the starting point of construction, here field stones and tufa have been used. The apse, chancel and nave are the original fabric, and date from about 1200. The two portals are notable for their carved decoration. The tympanum of the south door shows Christ on the Cross flanked by two worshipping angels. The opposite entrance, now out of use, is crowned by the Virgin Mary, and St. Michael is depicted on one of the casing stones. The bishop or abbot on the other side of the church cannot be identified.

Like most other Danish churches, Tulstrup church was extended to the west c. 1500. The window in the south side of the chancel was enlarged and altered at the same time. The present porch was built in the 1850s in place of an older half-timbered one.

Once the unostentatious interior was to have been decorated with mural paintings but these

were never completed. Installed shortly after the Reformation the pulpit, now gleaming with gold and silver paintwork, catches the eye. The well-carved font, possibly by the same master who executed the carvings on the portals, dates from the time the church was built. An iron-bound oak chest from the 16th century has presumably been used for storing church documents and treasures. The altar-piece, as well as some of the pews (with the rare detail that some of their earliest benches are intact) date from the close of the 16th century. In 1607 brass altar candlesticks replaced the existing ones of wood, and in 1615 the craftsman known in the area as Jesper the Painter made a sounding-board for the pulpit. In 1652 a bell was cast at Tulstrup by Laurids Jensen, master bell-founder of Odense. Under the patronage of the king the church acquired a chalice 1732 and an (†)altar rail c. 1740. During the major restoration of 1975 the partly dismantled altar-piece was reconstructed.

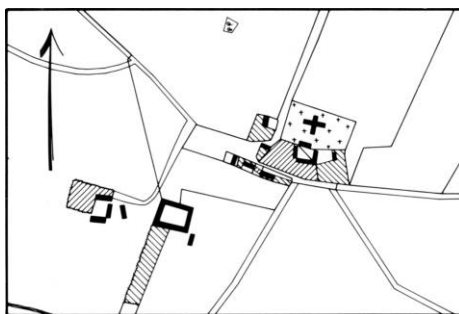

Fig. 40. Tulstrup 1:10.000. Opmålt 1816 af M. Schmidt. Kopieret 1982 af Birgitte Andreasen. - *Map of the village.*